

Fale Alea 'o Tonga

MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA

Fai 'i Nuku'alofa

FIKA	4
'Aho	Mōnite, 25 Fepueli 2019

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisita Ngoue

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 04/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho: Monite 25 Fepueli, 2019
Taimi: 10.00 pongipongi.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti mei he ‘Eiki Minisita Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou mo e Ngaue ‘a e Kakai ‘a e ola ‘o e fakataha mo e ngaahi pisinisi fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		5.1 Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018 – Lao Fakaangaanga Fika 21/2018
		5.2 Lipooti Fika 01/2019 Komiti Tu’uma’u ki he Lao (Fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 21/2018)
Fika 06		LAO FAKAANGAANGA
		6.1 Fika 1A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		6.2 Fika 2A/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Lao ‘o e Konisitutone ‘o Tonga 2019
		6.3 Fika 3/2019: Lao Fakaangaanga ki he Komisoni Ngaue Fakafakamaau mo Fakalao 2019
		6.4 Fika 4/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Palani mo hono Pule’i ‘a Hono Ngaue’aki ‘o e Ngaahi Feitu’u 2019

		6.5 Fika 5/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Polisi Tonga 2019
		6.6 Fika 6/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Fakamaau'anga Polisi 2019
		6.7 Fika 7/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019
		6.8 Fika 8/2019: Lao Fakangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2019
		6.9 Fika 9/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Langa Fakalalakaka 'o Tonga 2019
		6.10 Fika 10/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2019
		6.11 Fika 11/2019: Lao Fakaangaanga ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2019
		6.12 Fika 12/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2019
		6.13 Fika 13/2019: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Tukahau Ngaue'aki 2019
Fika 07	:	NGAAHI TU'UTU'UNI:
		7.1 Fika 1/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2018
		7.2 Fika 2/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		7.3 Fika 3/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tute Kasitomu 2018
		7.4 Fika 4/2019: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukahau 'Ekisia 2018
		7.5 Fika 5/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Vahenga Malolo 'a e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 2018
		7.6 Fika 6/2019: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2018
Fika 08	:	FAKAMATALA/LIPOOTI FAKATA'U:

		8.1 Komisoni ma'ae Kau Ngaue Fakapule'anga 2015/2016 & 2016/2017
		8.2 Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2017/2018
Fika 09	:	Lipooti Fika 1/2019 - Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita
Fika 10	:	KOMITI KAKATO: (Ngaahi Tu'utu'uni)
		10.1 Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Pule'i) 'o e Sino'i Pa'anga Malolo Mei He Ngaue 2016
		10.2 Fika 3/2018: Ngaahi Tu'utu'uni Ki He Ahi 2016
		10.3 Fika 7/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Ki He Toutai (Kolo Matatahi) 2016
		10.4 Fika 8/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2017
Fika 11	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 12	:	Kelesi

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

Fale Alea 'o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui 'a e Fale	9
Poaki.....	9
Me'a 'Eiki Sea.....	10
Tokanga 'e ua mei he kau pisinisi fekau'aki mo e Lao 'Inivesi Muli.....	10
Lipooti Pule'anga ki he ola e talanoa makehe mo e kau pisinisi he Lao 'Inivesi Muli	10
Tukuaki'i 'uhinga tohi mai <i>TCCI</i> ki Fale Alea ko e fetu'utaki ange <i>Lord</i> Fusitu'a	11
Taukave <i>Lord</i> Fusitu'a hala tukuaki'i kuo fai mai ki ai.....	11
Lipooti ki he ola fakataha makehe mo e kau pisinisi he Lao Fakaangaanga 'Inivesi Muli	13
Fakamatala ki he polokalama talanoa mo e kakai he fo'i Lao 'Inivesi Muli	15
Fokotu'u 'e ua mei he <i>TCCI</i> ke fakalelei'i 'aki founga talatalanoa mo e kau pisinisi.....	19
Ngaahi fokotu'u makehe	20
Fokotu'u ke hoko atu alea'i Lao 'Inivesi ki Muli	23
i. Me'a 'a e Sea	25
Fehu'ia e Pule'anga pea na'e mahu'inga'ia ke femahino'aki mo e kau pisinisi he fo'i Lao	26
Fiema'u Pule'anga ke tokangaekina fakasekitoa ngaahi pisinisi e Tonga kae 'ikai ke fakalukufua.....	27
Taukave 'uhinga kau e sekitoa taautaha mo e <i>Chamber & Commerce</i> ki he kōmiti ke ta'ota'ofi e faihala	31
Poupou ki he Fokotu'u Vava'u 15 ka ko e taumu'a e Lao ke malu'i ngaahi pisinisi tuku mavahe ma'a e Tonga	32
Tokinga ki he konga 3 Kupu 5 e Lao 'Inivesi.....	36
Tokanga ki he 'omai ngaahi fakamatala ta'emo'oni ki he Fale Alea.....	40
Tautea ki he lohiaki'i e Fale Alea ha 'i he Kupu 70 he Konisitūtone.....	40
Fokotu'u ke tali Lao 'Inivesi mei Muli	42
Fokotu'u ke tali 'a e Lao 'Inivesi Muli	47
Poupou ki he konga lahi e Lao 'Inivesi ke fakalelei'i founga ngāue e Potungāue	48
Kupu 10(3) fekau'aki mo e founga ke vakai'i 'aki lisi tukumakehe & lisifakangatangata	48
Poupou ki he Fokotu'u ki ha Kōmiti & sea Minisita nau vakai'i ngaahi lāunga he lāunga 'ikai tali laiseni pisinisi.....	49

Fokotu’u Vava’u 16 ngaahi pisinisi ke fakakau he lisi tukumakehe.....	50
Tokanga ki ha lau e Fale Alea ki he ngaahi fiema’u mei he <i>Chamber of Commerce</i>	51
Poupou ke fakafoki ngaahi fokotu’u mei he <i>TCCI</i> ki he Pule’anga fai nau ngāue ki ai.....	52
Taukave’i Pule’anga ko e ngaahi fokotu’u mei he <i>TCCI</i> ke toki ‘ai ia he <i>Regulation</i>	53
Taukave’i he ‘ikai ke fa’u ha <i>Regulation</i> ‘o kehe mei he Lao	53
Taukave Pule’anga ko e ngaahi fakakaukau ke fakahū ia he <i>Regulation</i>	54
Taukave ‘ikai lava ‘e he <i>Regulation</i> ha me’a ‘oku tapui he Lao.....	54
Fakama’alama’ala he Kupu 19(1) & kole ke fokotu’u ha Kōmiti ki he tangi he laiseni pisinisi	54
Tokanga ki he lahi ho’o to’o mafai mei he kau Minisita kuo fili mai ‘e he Kakai	55
Fakama’ala’ala he Kupu 12-Kupu 19 e Lao	58
Taukave’i malava pē faihala ke fai tokolahi	59
Faingofua ange faihala he tokotaha hono ‘ave ki ha Kōmiti ke ne pule’i.....	60
Fakama’ala’ala Vava’u 15 he Kupu 11(2) Lao ‘Inivesi lolotonga fekau’aki mo e <i>arbitrator</i> ..	60
Taukave kei tuku pē mafai he Miniti he ngaahi tangi ka fai	60
Fokotu’u fakafoki Pule’anga e lao fakatonutonu mai kae toki alea’i	61
Fakama’ala’ala he lisi fakangatangata ma’a e ‘inivesi muli	62
Tokanga Potungāue lahi pa’us’i he muli nau ha’u hoa ngāue pisinisi mo e Tonga.....	63
Fakama’ala’ala he Kupu ngaahi makatu’unga hoko ai Tonga ko e kautaha muli	64
Tokanga ki he ngaahi me’a faka’ai’ai ki he kau ‘inivesitoa muli	65
Ngaahi makatu’unga kae lava foaki pisinisi he lisi fakangatangata ki he muli	65
Fokotu’u ke tali e Lao ‘Inivesi Muli 2018	66
Fokotu’u fakafoki Pule’anga e Lao pea fakahū ki ai ngaahi fiema’u mei he kau pisinisi	66
Fakamahino Pule’anga tali fakakaukau mei he kau pisinisi kae fakahū he <i>Regulation</i>	67
Taukave’i ‘ikai lava ke fakalao’i ha me’a he <i>Regulation</i> ka ‘oku ‘ikai ‘i he Lao.....	67
Fakamahino ko e ngaahi fokotu’u mei he <i>TCCI</i> ke fakahū he Lao kae ‘ikai ko e <i>Regulation</i> .	68
Fakamahino Pule’anga ko e Lipooti ‘a e <i>TCCI</i> ‘ikai ko e lipooti ia mei he kau pisinisi	68
Fokotu’u ke pāloti’i pē fo’i Lao ‘Inivesi Muli ‘ikai ko e ngaahi fiema’u mei he <i>TCCI</i>	69
Fokotu’u ke fakatokanga’i Lipooti e Lao & Lipooti mai Minisita Leipa	72
Fokotu’u fakafoki Lao he kuo pau ke fakalao’i Kōmiti he Tefito’i Lao kae ‘ikai ko e <i>Regulation</i>	73
Fokotu’u monomono ki he Konga 3 kupu 3 fekau’aki mo e fokotu’u ha Kōmiti.....	74

Fehu'ia pē 'oku ngofua ki ha sino fakavaha'apule'anga ke faitu'utu'uni mai ki he me'a fakapolitikale fonua..... 74

Fokotu'u ke alea'i fakalelei e fo'i Lao 'Inivesi Muli..... 77

Ke fakatokanga'i mo e ngaahi fakatonutonu he Kōmiti Lao 77

Pāloti'i 'o tali Lao 'Inivesi Muli 2018, Lipooti Kōmiti Lao & ngaahi fakatonutonu 78

Kelesi tuku..... 78

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea..... 79

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Monite, 25 Fepueli 2019

Taimi: 1000-1005

Sātini Le’o : Me’a ai e ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua).

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Fakafofonga Niua 17, ke taki mai ‘etau Lotu he pongipongi.

Lotu

(Na’e tataki e lotu ‘a e Fale ‘e he Fakafofongá Kakai ongo Niua, Vātau Hui).

<006>

Taimi: 1005-1010

(Na’e kei hoko atu pē ‘a e lotu e Fale Alea)

<008>

Taimi: 1010-1015

(hoko atu e lotu)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ni ki he pongipongi ni. ‘Aho Mōnite 25 Fepueli 2019.

(Na’e lele heni ‘a e taliui ‘a e Fale)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Mo’ui mo e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa.

Poaki

‘Eiki Sea ngata’anga ē taliui e Fale ki he pongipongi ni. Ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku poaki folau. Pea ko e ongo ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali hona ui ‘oku ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Taimi: 1015-1020

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo 'Ene 'Afió, Tama Tu'i Tupou VI ko e Hau e 'Otu Tonga. Tapu pea mo e Ta'ahine Kuiní, Nanasipau'u kae 'uma'a e Ta'ahine Pilinisesí, Lātūfuipeka. Tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauní, Pilinisesi Kalauní mo Hou'eiki. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele. Tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí.

Hou'eiki mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni. Hangē pē 'oku mou mea'i ko 'etau ngāue na'e toloi mai mei he 'aho Pulelulú koe'uhí ko e tali e Falé ni ke fakahoko 'a e *public consultation* he 'Eiki Minisitā e Komeesí. Pea ko e ngāue ko ení na'e 'osi lava 'o fakakakato. Ko e līpootí na'e tufa atu ke mou me'a ki ai. Hou'eiki ko e ngāue ko ení 'oku kau ia 'i he'etau 'asenita ki he Lao 'Inivesi Mulí. 'A ia kuo u faka'amu 'e fakahoko pē 'e he 'Eiki Minisitā ko ení 'a e līpootí ki he Fale Aleá. Pea 'oku 'osi tufa atu pē pea mo e *Hansard* miniti 'o e *public consultation* ko iá. Ko 'ene hili pē līpooti mai e 'Eiki Minisitā kapau 'e to e fiema'u ke fai ha tipeiti pē feme'a'aki pea mou tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō ke alea'i fakataha pea mo e toenga e 'ū pepa fekau'aki pea mo e Lao 'Inivesi Mulí 2018. Fakafofonga Nōpele Ongo Niuá.

Tokanga 'e ua mei he kau pisinisi fekau'aki mo e Lao 'Inivesi Muli

Lord Fusitu'a: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo ho Falé 'eikí. Mahalo na'a toki fakapotopoto ke 'ai hifo ki he Kōmiti Kakatō ka ko e fakapā atu pē ke mea'i pē 'Afiona, kuo to e fetu'utaki mai e kau pisinisi he 'aho ni 'o kole mai 'oku te'eki ke 'oange ha faingamālie fē'unga ia ke nau 'omi 'enau ngaahi tohi fekau'aki mo 'enau fiema'u ke fakatonutonu ki he Laó. 'A ia tautautefito ki he kaveinga 'e ua. 'Uluakí, ke fokotu'u ha kōmiti ki hono fakahoko e ngaahi lisí. Pea ko hono uá, ke fakahoko ha kōmiti 'a ia ko e kōmiti ko ení ke kau ki ai e Pule'angá pea mo e kau pisinisi ki hano *issue* 'o ha fa'ahinga *certificate* 'inivesimeni. 'A ia mahalo 'e toki tipeiti'i ia 'e he kōmiti kae ko e 'ai pē ke mea'i 'e he Feitu'u na mo e fonuá. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Lipooti Pule'anga ki he ola e talanoa makehe mo e kau pisinisi he Lao 'Inivesi Muli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito 'e Sea. Tapu mo e Feitu'u na. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia mo e Kapinetí. Tapu mo e kau Nōpele. Tapu mo e kau Fakafofonga e Fale Aleá kae 'atā e motu'a ni ke u hanga 'o fakahoko atu 'a e ki'i līpooti 'o e ola 'o e *consultation* na'e fakahoko pē ko e fepōpōtalanoa'aki pea mo e kau pisinisi na'e fakahoko ia he 'aho Tu'apulelulú 'i hoku 'ofisí pea mau faka'osi mai ki heni 'i he Fale Alea 'i he 'aho Falaité. Pē ko e 'aho Pulelulú mo e Tu'apulelulú. Ko u fie 'oatu pē 'a e ki'i puipuitu'a ko ení ke makatu'unga lelei. Ko e kautaha 'e 3 na'a nau tohi mai ki he Fale Alea. 'A ia ko e tohi 'e tahá ko e *Chambers of Commerce*. Na'a nau tohi mai, na'e 'ikai ke fai ha fepōpōtalanoa'aki pē ko ha *consultation*. Pea ko e tohi 'e tahá mei he

kautaha ‘a Feleti Sevelé, ko e kole mai na’e ‘ikai ke nau kau ‘i he pōpōtalanoá. Pea pehē ki he kautaha ‘a *Alfred Cowley* ....

<001>

Taimi: 1020-1025

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ... ko e, na’e ‘ikai ke nau kau ‘i he fēpopōtalanoa’akí. Ko e *consultation* ko ē na’e fai ‘i he, ‘i hoku ‘ofisi pea mau ha’u ki heni. Na’a ku fakamāhino ai kiate kinautolu ko e lisi ko ē ‘oku tuku makehé ‘oku ‘ikai ke fakataautaha ia. ‘A ia ko e Va’a ko eni ‘o *Alfred Cowley* ‘e fiema’u ke talanoa ia mo e palesiteni pē ko e sekitoa ko ia ‘oku nau kau kotokotoa ki aí. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e fa’ahinga fokotu’utu’u ia ko eni ki ha taha pē ia ‘oku nima mālohi pea ha’u ia ‘o fakafofonga’i ‘a e fo’i *industry* pē ko e sekitoa ko iá ka ko e sekitoá ‘e te nau me’a mai fakalukufua ke talanoa’i honau mālohinga fakaiví ke tokoni’i e Pule’angá kapau ‘oku nau malava pea malu’i kinautolu ‘i he lisi tuku makehé.

Tukuaki’i ‘uhinga tohi mai TCCI ki Fale Alea ko e fetu’utaki ange Lord Fusitu’a

Ko e taimi ko ē na’a mau fakataha ai mo e *Chamber* na’a ku ‘eke kia nautolu pē ko e hā e makatu’unga ko ho’omou Minisitā au ‘a e *Commerce* pē ko e *Industry*. Na’e li’aki ai e motu’a ni ka mou, ke mou talamai he ‘oku te’eki ke u ma’u ha tohi pē ko ha telefoni mai ki he motu’a ni. Na’a nau hanga leva ‘omai e me’a māhino ko eni pea te u lava pē ‘o ‘omai mo e miniti ko iá. Ko e ‘uhinga e tohi mai ‘a e *Chambers* koe’uhí ko e fetu’utaki ange ‘a *Lord Fusitu’a* ka ko e Nōpele ia ‘a Niuá pea ‘oku ne fakafofonga’i ange ‘a e kau Nōpelé kátoa ‘i he Fale Aleá. Koe’uhí ‘o kapau na’e ‘ikai ke nau kau ‘i he popōtalanoá pea ta’ofi e Falé kae fai e pō pōtalanoá. Pea te u lau atu kapau te mou me’a ki he peesi 12 ‘o e lipootí. Ko e fakamatala eni ‘a e Palesiteni ‘o e *Chambers* ‘i he’ene ha’u ki he Fale ni. Pea ko e ki’i fakamatalá ‘eni te u lau atu pē kātaki Sea.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea kātaki to e ‘ai mai ange ho’o tukuaki’i ‘Eiki Minisitā?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ko ha’aku tukuaki’i ko ‘eku talaatu pē me’a na’e talamai kiate au. ‘Alu koe tala ki he tama ko iá pē na’a ne tukuaki’i koe pē ‘ikai.

Lord Fusitu’a: Me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā?

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘A eni pē na’a ku ‘osi fakamatala atú. Te ke to e ‘ai ?

Taukave Lord Fusitu’a hala tukuaki’i kuo fai mai ki ai

Lord Fusitu’a: Kapau ko iá ko u fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia na’e fakahoko he motu’a ní ko e fakapapau’i pē ‘oku tonu pē ‘ikai ‘o e *consultation* he na’e hili e tīpeití pea tā mai e kau pisinisí ki he motu’a ni ‘o faka’ikai’i pea u kole atu kiate kinautolu kapau ‘oku totonu ia mou faitohi, mou faitohi mai mu’a ...

‘Eiki Sea: Kātaki Fakafofonga, ko ho tokoni ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā pē ko ho’o fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Ki ha me’a ke, fakatonutonu. Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

Lord Fusitu’a: ‘Oku hala ‘ene me’á.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘e Sea ka ko u ki’i fakahoko atu pē. Ko e me’a mai eni ia ‘a e kau pisinisí. Na’e ‘ikai ko nautolu na’e fetu’utaki kia *Lord Fusitu’a*. Ko *Lord Fusitu’a* na’e *contact* kia nautolu pea ‘oku ou ma’u au ‘a e ‘ū *email* ka te u lau atu ‘enau lau.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ke me’a, fakamatala.

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea. Na’e ‘i ai e ni’ihi na’e fetu’utaki mai pea na’e ‘i ai e taha pē ua na’e fetu’utaki ki ai e motu’a ní koe’uhí ko e ‘uluaki fetu’utaki mai ‘a e kau pisinisí ki he motu’a ni. He ‘ikai ke u *verify* ha tukuaki’i ‘e ha tokotaha kiate ia pē. Kuo pau ke u *verify* mei ha to e ni’ihi pē ‘oku tonu koā pē ‘ikai.

Veivosa Taka: Sea fakatonutonu atu Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu pea mo e fakataha ‘eiki ni. Ko ‘eku fakatonutonu ko e ni’ihi ko eni ne nau tohi mai ‘o ‘omai ‘enau tohi ko eni ki Fale Alea ní ko nautolu pē ne nau fakahoko mai ‘a e fakamatala ko eni ko e fetu’utaki ange ‘a e Nōpelé pea ke nau tali tohi ange ka na’e ‘ikai ke nau tohi ka na’e ‘ikai ke pehē ia na’e *automatic* e fakakaukau ko ía kia nautolu. Mālō Sea.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea e fakatonutonu. ‘Oku ta’emo’oni ia ‘Eiki Sea. Ko e tā mai ‘a e ni’ihi ‘a e kau pisinisí.

Veivosa Taka: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki’i tokoni.

Lord Fusitu’a: Pea ‘o hangē ko e me’a na’e lave ki ai e motu’a ní ...

Veivosa Taka: Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Feitu’u na.

Lord Fusitu’a: ‘Oleva ke ‘osi mu’a, Sea ‘a ‘etau Tu’utu’uni ke ‘osi e ...

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Fale ‘eiki. Na’a ku ‘i he ...

‘Eiki Sea: Hou’eiki mo kātaki ‘o me’a hifo kuo ‘osi māhino mo poini. Ko u fie fanongo ki he Tokoni Palēmia ke me’a mai.

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku, tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko ‘eku kole atu pē au ia kuo tukuange mai ke fakahoko atu e līpooti ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko ‘ene tonú mo ‘ene ta’etonú ke toki fai ia ‘amui kae tuku mu’a ke fakahoko mai ‘a e līpootí ke tau me’a ki ai he ko e me’a ia na’a tau fakatatali ai mei he uike kuo’osi ko e līpooti ko eni ‘oku ‘amanaki ke fakahoko atu.

Lord Fusitu’a: Lelei ‘Eiki Sea kae nofo pē he mo’oni kātaki.

‘Eiki Sea: Ko ia. Kātaki pē ‘Eiki Minisitā te u kole ki he Kalaké ke lao kakato ...

<002>

Taimi: 1025-1030

Sea Fale Alea: ...ke kakato mai ‘a e Līpooti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u lau atu mu’a ‘a e kongā ‘o e peesti 12.

Sea ‘o e Fale Alea: ‘Eiki Minisitā! Teu kole ki he Kalake ke lau kakato mai ‘a e Līpooti, pea ke toki me’a ki he Līpooti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō! Ka u lau atu mu’a ‘a e kongā ‘o e peesi 12.

Sea Fale Alea: ‘Eiki Minisitā! Kātaki, te u kole ki he Kalake ke lau kakato mai ‘a e Līpooti, pea ke toki me’a mai ki he Līpooti. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō.

Lipooti ki he ola fakataha makehe mo e kau pisinisi he Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, mo e ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Kakato ‘o e Fale, ka ‘e ‘atā ke lau atu ‘a e Līpooti meihe ‘Eiki Minisitā Komēsī mo e Konisiuma, Fefakatau’aki mo e ‘Ilo fo’ou, mo e ngaahi ngāue ‘a e kakai.

‘Aho 25 ‘o Fepueli, 2019.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Eiki Sea,

‘Oku ou faka’apa’apa mo fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Līpooti makehe ki he fakataha talatalanoa na’e tu’utu’uni ‘e he Fale Alea, ‘i he ‘aho Pulelulu 20 ‘o Fepueli, 2019, ke fakahoko ‘e he motu’a ni mo e Potungāue Komēsī, Konisiuma mo e Fefakatau’aki, ‘Ilo fo’ou mo e ngaahi ngāue ‘a e kakai mo e ngaahi Pisinisi, fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi muli 2018, ‘i he taimi 12 ho’atā ‘o e ‘aho Tu’apulelulu 21 ‘o Fepueli, 2019.

‘Oku ‘i he Līpooti ko eni ‘a e ola ‘o e ngaahi talatalanoa na’e fakahoko, pehē foki ki ha ngaahi Fokotu’u mei he ngaahi Kautaha Fakatahataha ‘a e ngaahi Pisinisi ‘o Tonga, ke me’a ki ai ho Fale ‘eiki.

Faka’apa’apa atu,

Fakamo’oni: Honourable Tevita Tu’i Uata, Minisitā ‘o e Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki mo e ‘Ilo Fo’ou, mo e ngaahi Ngāue ‘a e Kakai.

Līpooti mei he Fakataha Talatalanoa ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e Potungāue Komēsi, Konisiuma mo e Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou mo e Leipa, mo e kau Pisinisi ‘o Tonga.

‘Aho : 11 ‘o Fepueli, 2019

Taimi: 1200 Ho’atā

Feitu’u: Fale Alea ‘o Tonga.

1. Ko e puipuitu’a: ‘I ha Tu’utu’uni meihe Fale Alea ‘o Tonga, fekau’aki pea mo e hoha’a meihe kau pisinisi ‘o Tonga, felāve’i pea mo engaahi polokalama fakataha talatalanoa na’e fakahoko ki he Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi muli. Na’e fakahoko ai ‘e he Minisitā Potungāue Komēsi Konisiuma mo e Fefakatau’aki, ‘Ilo Me’a fo’ou mo e Leipa mo ‘ene kau ngāue ha fakataha makehe pea mo e kau pisinisi ‘i he ‘aho 21 ‘o Fepueli, 2019, taimi 12 ho’atā.

Na’e fakahoko ‘a e fakataha ni ki he Fale Alea ‘o Tonga. Pea na’e kau mai ki ai ha kau Pisinisi ‘e toko hongofulu-ma-ua (12). ‘A ia na’a nau fakafofonga’i ‘a e Kautaha ‘a e Kau Pisinisi Tonga (Tonga *Chambers of Commerce & Industries*), sekitoa toutai, ngaahi fale ta’o mā, pea mo e ngaahi sekitoa kehekehe pē.

Na’e me’a foki ‘i he fakataha’anga ni mo e ni’ihi ‘o e kau Fakafofonga Nōpele, pea mo e Fakafofonga ‘o e Kakai ‘i Fale Alea.

Ko e kau Fakafofonga eni mei he Potungāue na’a nau tataki ‘a e fakataha ni.

1. ‘Eiki Minisitā ‘a e Potungāue, *Hon. Tevita Tu’i Uata*,
2. Pule Le’ole’o ‘a e Potungāue Ngāue, Tevita Lautaha.
3. ‘Ofisa Pule V a’a Lesisita ‘o e ngaahi Pisinisi ‘a e Potungāue, Poinitesia Pāongo
4. Fakafofonga mei he ‘Ofisi ‘o e Minisitā, *Catherine Walters*.

2. Ko e talatalanoa mo e ngaahi me’a mahu’inga mei he Fakataha.

Na’e fakahoko ‘e he Pule Le’ole’o ‘a e Potungāue, Tevita Lautaha, ha fakama’ala’ala *presentation* fekau’aki pea mo e ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘e he Potungāue fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi muli. Na’e fakahā foki ‘i he fakamatala ‘a e Pule Le’ole’o na’e ‘osi fakahoko pē ‘e

he Potungāue ha ngaahi polokalama talatalanoa *consultation* pea mo e kau pisinisi ‘o Tonga, talu ‘a hono kamata’i mai ‘a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ni.

Fakamatala ki he polokalama talanoa mo e kakai he fo’i Lao ‘Inivesi Muli

Ko e ngaahi polokalama talatalanoa na’e fakahoko, na’e fakaafe’i mai ki ai ‘a e ngaahi sekitoa Pisinisi kehekehe kotoa ‘i Tonga ni, pea kau mai ki ai mo e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga, kae pehē foki ki he ngaahi ‘Ofisi Sosaieti Sivile, *Civil Societies*. Na’e to e fakamahino foki ‘e he Pule Le’ole’o ‘a e mahino, na’e fengāue’aki vāofi ‘aupito ‘a e Potungāue pea mo e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a Tonga, *Tonga Chamber of Commerce* ki he ngaahi fakataha. Na’e ‘ikai ngata pē ‘a e fakataha ‘i Tongatapu ni, ka na’e kau foki mo hono fakahoko ‘a e ngaahi fakataha talatalanoa ko eni ki he lao ‘o a’u atu foki ki Vava’u.

Na’e fakahā mahino foki mei he Potungāue ki he Fakataha’anga ‘a e ngaahi fakamo’oni, (*evidences*) ‘o e ngaahi ngāue talatalanoa ko eni na’e fakahoko, ‘oku kau heni ‘a e tatau ‘o e ngaahi *email*, ngaahi fetohi’aki kae pehē foki ‘a e tatau ‘o e ngaahi fakamo’oni ‘o kinautolu na’a nau kau mai ki he fakataha. ‘Oku fakapapau’i ‘e he Potungāue, na’e talu ‘a e kamata mai ‘a e ngāue ko eni ‘i he Lao Fakaangaanga meihe 2014 ‘o a’u mai ki he 2018, mo e fengāue’aki vāofi ‘a e Potungāue pea mo e *Tonga Chamber of Commerce* ki hono muimui’i ‘o e fo’i Lao mahu’inga ko eni.

‘I he hili ‘a e fakama’ala’ala ‘a e Potungāue, na’e tuku atu leva ki he kau pisinisi ke ‘omai ‘enau tali ki he ngaahi komeni (*comments*) fekau’aki, ngaahi tānaki fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga.

<004>

Taimi 1030-1035

Kalake Tēpile: ... ni. Na’e ‘omai ai pē mei he Palesiteni ‘o e *Tonga Chamber of Commerce*, Paula Taumoepeau ha kole fakamolemole ki he Fale Alea ‘o Tonga kae pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue, Potungāue pea mo e kau ngāue fekau’aki pea mo ‘e au tukuaki’i na’e ‘ikai ha ngaahi polokalama talatalanoa na’e fakahoko pea mo e kau pisinisi pea mo e *Chamber of Commerce*. Na’e fakamahino ‘e he Palesiteni ‘o e *Tonga Chamber of Commerce and Industries* na’e fehalaaki ‘enau ma’u, ‘oku tonu pē ‘a e lekooti mo e ngaahi fakamatala ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue mo e Potungāue na’e ‘osi fakahoko pē ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi ngāue talatalanoa *consultations* ko eni ki he Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli talu mei he kamata ‘a e ngāue.

Na’e fakahā ‘e Paula Taumoepeau na’a nau to e vakai’i ‘a ‘enau ngaahi lekooti fakatatau pea mo e ngaahi fakamo’oni na’e ‘oatu pea mei he Potungāue ‘oku mo’oni pē na’e ‘osi fakahoko pē ‘a e ngaahi polokalama talatalanoa fekau’aki mo e lao ni. Na’a ne kole foki ai ki he Sea ‘o e fakataha ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ke to e tukuange mu’a ha faingamālie mo ha taimi nounou ke fakahū mai ai ha *comment*, ‘e laaulea faka’osi ‘a e kau pisinisi fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaabnga ni. Na’e tali lelei pē ‘eni ‘e he ‘Eiki Minisitā ke fakahū mai ‘a ‘enau *comment* ‘o ‘oua ‘e to e tōmui mai ‘i he taimi 12 ho’atā ‘o e ‘aho Falaite ko hono 22 Fepueli, 2019.

Na’e ‘i ai pē foki mo e ngaahi *issue* kehe makehe ange mei he issue ‘o e talatalanoa na’e ‘ohake mei he kongā ‘o e ngaahi pisinisi ‘i he fakataha ‘a ia na’e tokoni ‘a e Sea ke ne fakamā’ala’ala ki

he kau pisinisi pea lekooti foki ‘e he kau ngāue ke kau ‘i he ngaahi me’a ke me’a atu mo e ‘Eiki Minisitā ki he Fale Alea ‘i he uike kaha’u ki hono tālanga’i ‘o e Lao Fakaangaanga ‘i he Fale. Kaekehe, ko e ngaahi fakaikiiki ‘o e ngaahi *issue* makehe ko eni ‘e lava ke ma’u pē ia ‘i he miniti ‘o e tālanga ‘a ia na’e lekooti ‘e he kau ngāue ‘o e Fale Alea.

3. Ngaahi Felotoi mo e Aofangatuku.

- i. Kole fakamolemole ‘a e Palesiteni ‘o e *Tonga Chamber of Commerce and Industries*, kau pisinisi ‘a Tonga, Paula Taumoepeau ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue *Hon Tevita Tu’i Uata* mo e Potungāue ‘i he hala ‘enau ma’u mo ne fakamahino ‘oku tonu pē ‘a e fakamatala na’e tuku atu mei he ‘Eiki Minisitā mo ‘ene kau ngāue na’e ‘osi fakahoko ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi polokalama takatalanoa pea mo e *Tonga Chamber of Commerce* mo e kau pisinisi fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli.
- ii. Tali lelei ‘e he *Tonga Chamber of Commerce and Industries* mo e kotoa ‘o e kau pisinisi ke fakafoki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli ki he Fale Alea ke hoko atu ‘a hono alea’i mo hono fakapaasi.
- iii. Tali ‘e he Sea ‘a e kole mei he Palesiteni ‘o e *Tonga Chamber of Commerce and Industries* ki ha ngaahi fokotu’u pē tākaki mai mei he *Tonga Chamber of Commerce and Industries* ki he Lao Fakaangaanga ke fakahū mai ki he Potungāue ‘oua ‘e to e tōmui ange ‘i he taimi 12 ho’atā ‘o e ‘aho Falaite, ko hono 22 ‘o Fepueli, 2019.
- iv. Tali ‘e he fakataha ke hoko atu hono fokotu’utu’u ha ngaahi polokalama talatalanoa pehē ni pea mo e ngaahi sekitoa pisinisi ‘i he taimi ‘e fakahoko ai ‘a e ngāue ki hono fa’u ‘o e tu’utu’uni ni, *Regulation* ki he lao ni.

Fakataha’anga talatalanoa, *consultation*, fakahoko ‘e he Potungāue *Commerce*, Konisiuma, Fefakatau ‘aki, ‘Ilo fo’ou mo e ngāue ‘a e kakai ki hono fatu ‘o e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli.

Puipuitu’a:

‘I Nōvema, 2011 na’e tali lelei ai ‘e he Kāpineti ‘a ‘Ene ‘Afio ‘a e fokotu’u mei he Potungāue ke fakahoko ha ngaahi liliu mo ha ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ki he ngaahi lao mo e ngaahi tu’utu’uni ngāue felāve’i mo e taumu’a ke to e fakalalakalaka ange, faka’ai’ai pea faingofua ange ‘a e ‘ātakai ‘o e fakahoko pisinisi ‘i Tonga ni.

‘I he 2013 na’e fakahoko ai hono vakai’i fakapatonu ‘o e ngaahi ‘elia na’e fiema’u ke fai hono liliu, *reform matrix*, ‘o hangē ko ia ko e taumu’a ne tali ‘e he Kāpineti ‘i he 2011, ‘a ia na’e kau ai heni ‘a e fiema’u ke to e siofi ‘a e Lao ‘Inivesi Muli kae pehē foki ki he Lao Laiseni Pisinisi mo hono ngaahi tu’utu’uni. Ko e ngāue ko eni na’e fakahoko ia ‘e he Potungāue fakataha mo e ‘Ofisi Lao pehē foki ki he Potungāue ki Muli.

‘I he Siulai ‘o e 2014 na’e fokotu’u ai ‘a e kulupu ngāue ke nau fakahoko ‘a e ngāue ko eni ‘o taki pē ‘e he Potungāue pea kau mai ki ai ‘a e ngaahi Potungāue ‘oku hā ‘i ‘olunga fakataha mo e *donor* ‘a ia ko e Pangikē Fakalalakalaka ‘a ‘Esia, *ADB*.

‘I he maau ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e kulupú na’e to e fakahū ki he Kāpineti ‘i Sepitema, 2014 ‘a ia na’e kau ai heni ‘a e ngaahi fokotu’u ke kamata ‘a e ngāue ki hono siofi ‘o e Lao ‘Inivesi Muli lolotonga, pea mo e fiema’u ke fatu ‘a e Lao fo’ou ki he ‘Inivesi Muli ...

<005>

Taimi : 1035-1040

Kalake Tēpile : ..ko e ngaahi ngāue ko eni, na’e tokoni lahi ki ai ‘a e kau mataotao na’e fakafou mai ‘i he polokalama tokoni ‘a e Pangikē ‘a ‘Esia, ki he Potungāue.

Sepitema 2014 ai pē na’e kamata ai ‘a e ngaahi ngāue talatalanoa mo e kakaí *public consultation*, ‘o e fonuá, fekau’aki mo e Lao ‘Inivesi Muli ai pē, ‘a e ngaahi ngāue ki he ngaahi lipooti felāve’i mo hano fatufatu ‘o ha Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli. ‘I Novema 20 14, na’e fakahū atu ai ki he Kapineti ‘o fakahā ‘a e tu’unga ‘o e ngāue mo e ngaahi olá, pehē ki he ngaahi laaulea mei he kakai, ngaahi pisinisi mo e ngaahi kupu felāve’ifekau’aki mo e Lao ki he ‘Inivesi Muli. Na’e fakahū fakataha ai e heni, ki he Kapineti, ‘a e fuofua La Fakaangaanga ‘Inivesi Muli pea pehē ki he ngaahi fokotu’utu’u ngāue mo e taimi kuo fokotu’utu ke fakahoko ai ‘a e ngaahi ngāue hono fakalele ‘o ha polokalama talatalanoa mo e kakai ‘o e fonua, ki he Lao Fakaangaanga ni.

Na’e tali lelei ai ‘e he Kapineti ‘a e fuofua Lao Fakaangaanga ‘i Novema,2014, pea ne toe fakahū ‘i Sune 2015, pea to e tali ‘e he Kapineti ‘a e fokotu’utu’u ngāue ke hoko atu ‘a e polokalama talatalanoa mo e kakai e fonuá ki he Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli, pea ne kamata mei ai ‘a e ngaahi polokalama talatalanoa ki he Lao ‘Inivesi.

‘I hono fakahoko’ a e polokalama talatalanoá, na’e tufaki ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi tohi fakaafe ke kau mai ki he ngaahi polokalama talatalanoa ‘o fakafou he ngaahi tohi, *ngaahi e-mail*, pehē foki ki hono tu’uaki he letiō, kae 'uma'a' ‘a e ngaahi nusipepá. Na’e lele foki mo e ngaahi tu’uaki ‘i he letio mo e pepa. Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ne fie talanoa ki he Lao Fakaangaangá, pea fetu’utaki mai ki he Potugāue, *written submission*. Na’e toe tufaki foki ‘i he ngaahi foomu, *feedback forms* ‘i he *e-mail* ki he ngaahi pisinisi, ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga, pehē foki ki he kulupu ‘oku nau fakafofonga ‘a e ngaahi pisinisi ke ‘omi ai ‘enau ngaahi fiema’u, mo ha me’a ‘oku nau tokanga ki ai felāve’i mo e fo’i Lao Fakaangaangá.

‘I Nōvema ‘o e 2016 na’e to e hoko atu ai ‘a e polokalama talatalanoa fakasekitoa, ‘a ia na’e kau mai ki ai ‘a e ngaahi sekitoa ko eni. Kautaha ‘a e Ngaahi Pisinisi Tonga, Tonga *Chamber of Commerce and Industies*, Sekitoa ‘o e Ngoue, Sekitoa ‘o e Toutai, Ngaahi Sosaieti Sivile, pehē ki he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá.

Na’e to e fakahoko pē foki mo e ngaahi fakataha taautaha ia mo e ngaahi pisinisi, pehē foki ki he ngaahi polokalama talatalanoa na’e fakahoko ki he vahe motú, ‘o hangē ko Vava’ú.

Ko e to’oto’o konga lalahi leva ena ‘o e ngaahi fakataha lalahi na’e fakahokó.

‘Aho 23 ‘o Novema, 2016 - Polokalama talatalanoa mo e ngaahi Potungāue mo e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga

‘Aho 24 ‘o Novema, 2016 - Polokalama talatalanoa mo e Kautaha Pisinisi ‘a Tonga Tonga *Chamber of Commerce*, pea mo e ngaahi pisinisi Tonga.

‘Aho 30 ‘o Novema, 2016 - Polokalama talatalanoa mo e Vahefonua Vava’u. Ne fakahoko ki he ‘Ofisi ‘o e Kovana Vava’u.

‘Aho 27 ‘o Sanuali, 2017 - Polokalama talatalanoa ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale.

‘Aho 27 ‘o Sanuali, 2017 - Fakataha makehe mo e ‘Ofisi Kautaha Pisinisi ‘a Tonga, Tonga *Chamber of Commerce*.

‘I he ngaahi polokalama talatalanoa ko eni, na’e tālanga’i kakato ai ‘e he Potungāue pea mo e sino felāve’i, kae pehē foki ki he ngaahi pisinisi ‘a e fo’i Lao Fakaangaaga ‘Inivesi Muli. Na’e ngāue fakataha foki heni ‘a e Potungāue pea mo e mataotao *professional expert*, he mala’e ‘o e Lao ki hono ma’u ‘a e ngaahi *comment* pehē ki he ngaahi tākaki ki he ngaahi fakataha’anga, ke kau ki he fakakaukau’i ‘o e Lao Fakaangaangá.

Ko e taha eni ‘o e ngaahi pepa fakamo’oni ki he ngaahi fakataha talatalanoa, *consultations*, na’e fakahoko ‘i he 23 ‘o Nōvema, 2016, pea mo e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’anga.

‘Io, ko kinautolu eni na’e ma’u fakataha ‘i he ‘aho 23 ‘o Novema, 2016. Fakataha ‘i he taimi 2.00 efiāfi. James Lutui, ko Sione Moala Mafi, Viliami ‘Unga Fa’aoa, ‘Ana Ika, Viliami Sāmani, Telesia F. Kaitapu, Sione ‘Akau’ola, Va’inga Tonē, *Anthony Fraser* ...

<006>

Taimi : 1040-1045

Kalake Tepile : ... ‘Ana Bing Fonua, Kolotia Fotu, ‘Alesi Holani, Moana Taukolo, *Roger Miller, Roderick Bing, Fekita Matele, Salote Lupepau’u Taione, Sisi K Vaipulu, Michael O’Shannassy, Viliami Takau, Paula Taumoepeau, Donald J Steiner, Andrew Pollard, Kalokune Tupou, John Rass, Brench Cox, Ian Cox, Caryl Jones, Karen Stone, Amber Bowe, Lawrence Hall, Hainite Vuki Mclean, Hrant Yeganyan.*

‘I Sanuali 2017 na’e fakahoko ai ‘a e Fakataha Talatalanoa (*consutation*) faka’osi ‘a e Potungāue mo e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá, pehē foki ki he ngaahi Pisinisi ‘i he Lao Fakaangaangá kimu’a pea toki fakahū atu ki he Kapineti. Na’e fakahoko pē ‘a e ngaahi fakataha ni ki he ngaahi ‘ofisi takitaha. Tali lelei ‘e he ‘Ofisi ‘a e ngaahi Pisinisi ‘a Tonga *Tonga Chamber of Commerce & Industries* ‘a e Lao Fakaangaanga, ke fakahū ki he Kapineti. Tali lelei ‘e he ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá, ‘a e Lao Fakaangaanga. Tali lelei pea fakapaasi ‘e he Minisitā Potungāué ‘a e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli, ke fakahū ki Kapineti. Ka koe’uhi ā ko hono veteki ‘a e Fale Aleá ‘i he 2017, na’e tu’u ai ‘a e ngāue ‘a e Kapineti ki he Lao Fakaangaangá ni, pea ne pau ai ke to e fakahū fo’ou atu mei he Potungāué ki he Kapineti fo’ou ‘a e Lao Fakaangaangá ni ‘i he 2018 ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e Kapineti. Mālō ‘aupito

Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki, ‘Ilofo’ou mo e Ngāue ‘a e Kakai Tu’apulelulu 21 Fepueli, 2019.

Tokoni Kalake Tēpile : Liliu faka-Tonga ‘o e ngaahi tātāki mo e fokotu’u mei he Kautaha Fakatahataha ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘o Tonga. *Tonga Chamber of Commerce & Industries*.

Ngaahi Fokotu’u ki he Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2019 - Fepueli, 2019.

1. ‘I he malumalu ‘o e Kautaha Fakatahataha ‘o e Ngaahi Pisinisi ‘o Tonga, *Tonga Chamber of Commerce & Industry* mo e ngaahi Pisinisi ‘i Tonga ní, ‘oku ou fie fakahā mo faka-Tonga heni ‘a e tokoni angalelei ‘a e Falé, ‘i hono faka’atā ‘a e *TCCI* mo e ngaahi Pisinisi, ‘a e ngaahi faingamālie ke talatalanoa mo fokotu’u tokoni ki he Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli, 2019. ‘Oku mau hounga’ia mo’oni ki he faingamālie ko eni. Ko e founga talatalanoa angamaheni ‘a e *Chambers* ke tufaki ‘a e Lao ki he mēmipa mo e ngaahi pisinisi, ke fakahoko ha’anau tātāki mo e fokotu’u ki ai. Hili ia ‘oku mau fakatahataha’i ‘a e ngaahi fakamatala ko iá, pea tufaki ki he Potungāue ‘oku felāve’i mo e Lao ko iá, ko e ngaahi fokotu’u ia ‘oku fakahū atu mei he *TCCI* mo e sekitoa taautaha. Koe’uhiā ko e fiema’u vivili ‘a e Falé ke paasi ‘a e Laó ni, na’e tufaki atu ai ‘a e Lao ‘Inivesi Muli 2019 ‘i he ‘aho Pulelulu 20 Fepueli, 2019, ‘o taumu’a ke ma’u mai ai ‘a e ngaahi tātāki mo e ngaahi fokotu’u mei he kau Mēmipa ‘i he ‘aho Falaite 22 ‘o Fepueli, 2019, ‘i he taimi 10:00 pongipongi. ‘Oku mau fie to’o ‘a e faingamālie ko eni, ke fakahoko ha ngaahi fakamatala mo ha fokotu’u ki he founga talatalanoa (*consultation*) ‘i he vaha’a ‘o e ngaahi Potungāue ‘a e Pule’angá, pea mo e Kautaha Fakatahataha ‘a e Ngaahi Pisinisi *TCCI*. ‘I hono fakalūkufuá, ‘oku mau fakakaukau ‘oku lelei ‘a e founga lolotongá, kae hangē ko e ngaahi founga kotoa, ‘oku totonu ke fekumi mo fakahoko ma’u ai pē ‘a hono fakalelei’i. Ko ia ai ‘oku fokotu’u atu ‘e he *TCCI* ‘a e ngaahi founga ko eni, ke fakalelei’i ‘aki ‘a e founga talatalanoa.

Fokotu’u ‘e ua mei he *TCCI* ke fakalelei’i ‘aki founga talatalanoa mo e kau pisinisi

Ngaahi Tātāki ki he founga talatalanoa mo e founga ke fakalelei’i’aki.

1. Na’e ‘amanaki ke fakamo’oni ha alepau ngāue fekau’aki *MOU* ki he founga talanoa vāofi ‘a e sekitoa taautaha mo e Pule’angá *Private Public Dialogue (PPD)* ‘i he vā ‘o e *TCCI* mo e Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou mo e Leipá, ke fakapapau’i ‘aki ‘oku fakahoko ‘a e fetalatalanoa’aki tu’uma’u mo e Pule’angá, ki he ngaahi isiū vivili ‘oku uesia ai ‘a e ngaahi pisinisi ‘i Tonga ni. ‘Oku mau fakakaukau ko e founga talatalanoa vāofi, ‘e ‘aonga lahi ki hono fakatokalelei, mo fakafaingofua ‘a e ngaahi tefito’i founga ngāue, ‘oku ne kei ta’ota’ofi ‘a e tupu mo e mo’ui ‘a e ngaahi pisinisi ‘i Tonga ni. ‘E tali lelei ‘e he *TCCI* ha faingamālie ke to e kamata ‘a e fetalanoa’aki mo e Potungāue Komeesi, Konisiuma, Fefakatauaki, ‘Ilo Fo’ou & Leipá fekau’aki mo e ...

<008>

Taimi: 1045-1050

Tokoni Kalake Tēpile: ... mo hono fakamo’oni ‘o ha alepau ngāue pehe ni, tātāki atu ki ai mahalo ‘e to e lelei ange ke to e fakalahi pē tātāki mai ki he ngāue talanoa vāofi ko eni *PPD* ke fakakau mai ki ai ‘a e Fale Alea. 2) Ko e ngaahi fakataha talatalanoa *consultation* ki he ngaahi lao felāve’i mo e pisinisi ‘oku totonu ke fakahoko ‘i he taimi totonu. Palakalafi

(a) Ke nau fakakaukau ka hū atu ha'anau ngaahi tohi fokotu'u ki he lao 'oku fakatatali. 'I Tonga ni ko e tokotaha ko ia 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi tohi pehe ni mo e ngaahi fokotu'u ko e Pule Lahi ia 'o ha pisinisi. Pea 'oku ma'u ngata'a ha taimi ke ne lau mo teuteu ha tohi pehē ki ha lao pea mo to e fakalele 'ene pisinisi 'i he taimi tatau.

(b) Ko e ngaahi polokalama talatalanoa 'oku totonu ke fakahoko ki he taimi fakamuimui taha pea toki fakahū ha lao hangē ko eni, ko e polokalama talatalanoa na'e fakahoko 'i he 2016 ki ha lao ke fakapaasi 'i he 2019. 'Oku fiema'u ia ke to e fai ha talatalanoa ki ai 'i he 2019 tu'unga 'i he ngaahi feliliuaki 'i he 'ātakai 'o e ngaahi pisinisi mei he taimi na'e fakahoko ai 'a e ngaahi talatalanoa kimu'a. Ngaahi fokotu'u fakapatonu ki he lao. 1) Konga 3, Pule'i 'o e Founa 'Inivesi Muli 'i Tonga. Fokotu'u ke 'i ai ha kōmiti 'o kau ki ai ha Fakafofonga mei he Pule'anga, Sekitōa Taautaha, 'o kau ai mo e *Chamber of Commerce*, ke nau fai hono siofi pea mo fakapaasi ha ngaahi fokotu'u ki he lisi tuku makehe pea mo e lisi fakangatangata kae pehē ki hono tali mo foaki 'o e tohi fakamo'oni 'o e 'Inivesi Muli. 'I he founa lolotonga 'oku 'i he malumalu pē ia 'o e Pule 'o e Potungāue pē ko e Failēsisita ka 'i he fokotu'u ko 'eni ha kōmiti 'e 'ikai malava ia ke fai ha filifilimanako 'i he taimi 'e foaki atu ai ha tohi fakamo'oni 'o e 'Inivesi Muli.

2) Kupu 19, Tangi 'i he 'ikai tali 'o e tohi kole ke foaki pē hiki 'a e tohi fakamo'oni. Fokotu'u tatau pē 'eni pea mo e konga 'i 'olunga ke fakahoko pē he kōmiti tatau 'a e ngāue 'i he taimi 'e tangi ai ha taha kole 'oku 'ikai ke fiemālie ki ha tu'utu'uni 'oku 'oatu pea mei he Failēsisita. Ko e tangi ko 'eni 'oku fakahoko ia ki he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue ka 'i hano fokotu'u ko eni ha kōmiti 'e si'isi'i ai ha faingamālie ke fai ha filifilimanako 'i he tu'utu'uni ko eni.

3) Kupu 15 Kupu (1) 'oku pehē ai, kuo pau ke tu'utu'uni he Failēsisita ha tohi kole ki hono foaki 'o ha tohi fakamo'oni 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e nima hili hono ma'u mai 'a e tohi kole. 'Oku pehē pē 'oku taimi fe'unga pē 'eni ki hono vakai'i 'o e ngaahi tohi kole pē 'oku totonu ke tuku mai ha māhina 'e taha ke fai ai 'a hono vakai'i 'o e ngaahi tohi kole.

4) Kupu 6, 'UHINGA'i Lea 'o e taha muli. 'I he lao ni 'oku 'uhinga e taha muli ki ha Kupu (b) Sino'i kautaha kuo lēsisita 'i ha fonua 'i muli. 'I he fakalea ko eni 'e 'uhinga ia ki ha taha Tonga 'o tatau ai pē pē ko e fē e feitu'u 'e nofo ai, 'oku 'i ai ha'ane kautaha 'oku lēsisita 'i ha fonua muli kuo pau ke tohi kole ia ki ha'ane tohi fakamo'oni 'inivesi muli ko e kongā eni 'oku fiem'au ke to e fai ha talanoa ki ai.

5) 'I he kongā tolu ke fakamahino ai ko e lisi tuku makehe ke fakamahino ai ha ngaahi tafa'aki ki he ngaahi pisinisi iiki pea mo ha ngaahi 'ēlia 'oku 'ikai fiema'u ke fai ha 'inivesi ai. 'I he taimi tatau 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi, 'a e fiema'u ha ngaahi 'Inivesi Muli 'i he ngaahi 'ēlia 'oku 'ikai ke malava 'a e kau pisinisi iiki 'o fakalele pisinisi 'i ai. 'Oku kau heni 'a e ngaahi 'ēlia fakatakimamata. 'I he 'ēlia e ngaahi hōtele lalahi 'e malava leva ke tukuange atu ia ki he 'Inivesi Muli 'o fiema'u leva ke a'u 'enau pa'anga 'inivesi ki he pa'anga 'e nima miliona ke kamata'aki.

Ko e ngaahi 'inivesi peheni te ne malava ke teke hake ai e 'ekonōmika 'o e fonua, fokotu'u ha ngaahi ngāue ma'ae kakai 'o e fonua pea ko ha me'a ia ke ne teke 'a e ngaahi pisinisi iiki ke nau malava 'o fakalele 'a 'enau ngaahi pisinisi.

Ngaahi fokotu'u makehe

6) 'Oku ma'u foki he *TCCI* 'i he taimi 'e tali mo fakapaasi ai 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 'oku 'i ai 'a e tokoni ki he patiseti pē ko e *Budget Support*, 'aki 'a e pa'anga 'e 35 miliona. 'Oku nau fokotu'u ai ki he Pule'anga na'a lava ke tokoni'i 'a e Sekitoa Fo'u Koloa (*manufacturing*) kae tautautefito ki he kau pisinisi kuo 'osi fokotu'u pea lele lelei 'enau ngaahi ngāue 'i Tonga ni.

7) 'Oku fiema'u ke to e lelei ange 'a e founga 'a hono siofi 'a e ngaahi tohi kole mei he kau 'Inivesitoa Muli pea pehē ki hono foaki 'a e ngaahi ngofua ko 'eni.

8) 'Oku lelei 'aupito 'a e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli kae 'ikai ha fakamahino ia 'i he lao ko 'eni ha founga ki he hokohoko atu ha ngaahi polokalama talatalanoa 'i he vaha'a ko ia e Potungāue pea mo e ngaahi pisinisi.

9) 'I he taimi 'e tali ai 'a e lao ko 'eni 'e lahi e ngaahi liliu fekau'aki mo e ngaahi pisinisi Tonga. Ko e mole atu ko ia 'a e ngaahi falekoloa Tonga taautaha 'i he ngaahi kolo ko e ola ia 'a e 'ikai ke malu'i 'e he Pule'anga 'i he ngaahi ta'u 'e uofulu kuo hili 'a e fanga ki'i pisinisi pehe ni. Ko e kolo pē ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha falekoloa muli hangē ko Kolonga ko e ...

<009>

Taimi: 1050-1055

Tokoni Kalake Tēpile: .. kolo ia 'oku kei mo'ui pē he ngaahi falekoloa 'a e Tongá.

10). 'Oku mahu'inga ke to e fai hono siofi 'o 'etau ngaahi laisení, tafa'aki faka'imikuleisiní, hangē ko e ngofua visa ngāue pea mo honau ngaahi tu'utu'uni ngāue.

11). Ke fakakau 'i he Laó 'a e fiema'u ke fokotu'u ha kōmiti ke nau siofi 'a hono ngāue'aki, ke kau ki ai 'a e Pule 'o e potungāue, Seá ia, Fakafofonga pea mei he Tonga *Chamber of Commerce*. Pea mo e kau fakafofonga mei he kau pisinisi, pea mo ha to e taha 'oku pehē 'e he Minisitā 'oku totonu ke kau mai ki he kōmiti ko ení. Ko Nu'usila 'oku 'i ai 'a e *OCO, Overseas Investment* ki he 'inivesi mulí. 'A ia 'oku nau siofi 'a e ngaahi 'inivesitoa 'oku nau hū atu ke 'inivesi 'i Nu'usilá. Ko 'enau feinga ke malu'i e ngaahi sekitoa 'oku nau tuku mavahe ki he tangata'i fonua 'o Nu'usilá.

12). Ko e kōmiti foki ko ení ke nau to e siofi pea mo 'oatu ha ngaahi fakamatala ki he ngaahi tohi kole kotoa mai ke nau 'inivesi 'i Tonga ní, kau ki ai 'a hono foaki 'o 'enau ngaahi setifikeití. Te nau to e kau atu foki 'i hono alea'i ha ngaahi liliu ke fokotu'u ki he lisi tuku makehé pea mo e lisi fakangatangatá. Pea mo ha to e ngaahi me'a kehe ke fakakau 'i he tu'utu'uni ngāue ki he Lao ni.

13). Ko e ngaahi polokalama talatalanoa fekau'aki pea mo e lisi tuku makehé mo e lisi fakangatangatá, 'oku mahu'inga ke hokohoko ma'u pē. Ko e founga pē 'e malava ai ke fakahoko 'a e ngaahi talatalanoa ko ení ke fokotu'u ha komiti ngāue ke nau siofi mo ngāue ki he tafa'aki ko ení.

14). Ko e taha ‘o e ngaahi me’a ‘oku ou tāla’a ki ai fekau’aki pea mo e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2019, ko e ngaahi me’a ‘e tu’u lavea ngofua ai ‘a e ngaahi pisinisi. Ko e laui ta’u eni ‘enau langa hake ‘enau ngaahi pisinisi, mo e ngaahi sekitoa ko ia ‘oku nau fakalele pisinisi ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi pisinisi ko e lau ta’u eni ‘enau langa hake ‘enau ngaahi pisinisi pea mo e sekitoa ko ia ‘o a’u ki ha tu’unga ‘oku lele lelei mo fakalalakaka. ‘I he taimi tatau ‘oku hanga ‘e he Pule’angá, ngaahi kautaha tokoní, ‘o fakapa’anga pea mo e fakalele ha ngaahi pisinisi tatau pea mo e ngaahi pisinisi ‘a e kakai ko eni, ‘o lele lelei ange ia ‘i he ngaahi pisinisi na’a nau kamata’i mai ‘a e ngaahi sekitoa pisinisi ko eni, ‘o ‘ikai tuku ke nau fe’auhi ‘i he māketí. ‘Oku fiema’u ia ke tuku pē ki he ngaahi pisinisi ke nau fe’auhi ‘i he ngaahi pisinisi, kae ‘oua to e ala mai ‘a e Pule’angá ia ‘o fakapa’anga kinautolu.

15). Ko e ngaahi ‘Inivesi Muli’ ‘e ni’ihi ‘oku tokoni’i fakapa’anga kinautolu ‘e he ngaahi kautaha tokoni. Ko e taimi pē ‘oku mavahe pē ‘osi ai ‘a e tokoni ko eni, ‘oku ‘ikai ke malava ‘a e ngaahi pisinisi ko eni ‘o fakalele mo hoko atu ‘enau ngaahi pisinisi. ‘Oku fiema’u ia ki he Pule’angá pea mo e ngaahi kautaha tokoní, *aid donor*, ke nau ‘uluaki siofi pea mo e fakapapau’i ko e pisinisi pē tokotaha ‘oku nau fengāue’akí te ne malava ke hoko atu pea mo fakalele lelei ‘a e pisinisi ‘i he taimi te nau mavahe atu ai.

16). Fiema’u ke fokotu’u ha Kōmiti fale’i ki he ‘Inivesi Muli’ ‘o kau mai ki ai ha Kau Fakafofonga pea mei he ngaahi sekitoa taautahá pea mo e ngaahi pisinisi ‘o hangē ko e sekitoa takimamatá, ‘ātakai, palaní, ivi fakaenatulá pea mo e *Tonga Chamber of Commerce*. Ko e Kōmiti fale’i ko eni ke nau fale’i ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he ngaahi ngāue mo e *issue* fekau’aki pea mo e ‘inivesi mulí.

17). Na’a ku fakakaukau atu ha feitu’u ‘i he kamata’angá pē ko e talateu ‘o e Laó ke faka’asi ‘a e taumu’a tefito ‘a Tonga ki he ‘inivesitoa mulí ke ne fakamā’opo’opo pea ke hā ‘o hangē nai ko eni. ‘Oku tukupā ‘a Tonga ke ne fa’u ha ‘ātakai ‘oku faka’ai’ai he ‘inivesi mo e fakahoko pisinisi ‘a e ‘inivesitoa Tongá mo e mulí. Ko Tonga ‘oku tu’uma’u fakapolitikale pea ‘oku tupu fakalalakaka faka’ekonōmika. Ka ‘oku ne tuku atu ‘a e kau ngāue ‘oku nau taukei ngāue pea ako lelei ka ‘i he totongi ma’ulalo. ‘Oku lelei foki mo e tu’unga ‘o ‘ene fakafetongi pa’anga mulí, ‘ātakai faka’ai’ai ki he ‘inivesi mo tu’uma’u fakapolitikale. Ko Tonga ‘oku ne ‘oatu ha ‘ātakai fakapisinisi ‘oku faka’ai’ai ki he ‘inivesi mo e fakahoko pisinisi.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito ‘e Sea. Pea ko u faka’amu pē ke fai e ki’i fakama’ama’ala ko eni, fakama’ala’ala ko eni ke tokoni atu ki he’etau feme’a’akí. Ko e, ‘oku ou hoha’a ‘aupito ki he malava ke ta’ofi e Fale Alea ‘o Tonga ko e me’a fakahisitōlia ia, koe’uhí ko e tu’uaki na’e fai pea mo e me’a ia na’e si’i loto mamahi ai ‘emau kau ngāue ‘o nau lele mai ‘o fa’u e līpooti ko eni. Ko e ta’ofi ‘a e Falé ko e tu’uaki’i ‘o pehē na’e ‘ikai ke fai ha fepōpōtalanoa’aki. ‘Oku mou mea’i hifo pē ‘a e ngaahi fakamo’oni. ‘I he taimi na’a mau fai ai e ki’i *consultation* na’e me’a ange ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu, ‘a Ha’apai 13. Na’a ne kau ‘i he fepōtalanoa’aki ko ia ‘i hoku ‘ofisi. Pea na’e ‘ohake ai, na’a ku fiema’u ke u mea’i lelei ‘a e ngaahi maka...

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ... makatu’unga ‘o e ngaahi tukuakí mo e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘etau ngāué. Na’e hanga leva ‘e he kau ngāué ‘o to’o hake ‘a e ngaahi fakamo’oni ‘a e Tonga *Chamber of Commerce* ‘i he taimi na’e fai ai ‘a e ngaahi fepopōtalanoa’aki ko ení. Pea na’e ‘oange leva ke me’a ki ai ‘a e palesiteni ko ení ki he’ene fakamo’oní pea mo ‘ene *CEO*.

Ua, na’e to e ‘ohake mo e ngaahi *email* na’e me’a ki ai ‘aho ko ení.

Fokotu’u ke hoko atu alea’i Lao ‘Inivesi ki Muli

Mo’ale Finau: Sea ki’i tokoni atu ‘Eiki Minisitā he ki’i sēkoni ‘e taha. Līpooti ko eni kuo ‘osi hono laú ma’a mo mā’oni’oni lelei māhino lelei pea ko e tali ia ki he ngaahi me’a ko eni na’a tau fētukuaki aí. Ko ‘eku ki’i kolé Minisitā, fēfē ke tau lau mu’a e līpootí kuo kakato pea ko ‘ene ‘osí ia. Hoko atu tautolu he laó he ko e ‘uhingá ko ‘ene, ko e tu’u ko ē ‘a e lao fakavavevave. Kiate au Sea mo Hou’eiki mea’i pē he Sea na’a tau ō atu ki Nu’usila he Fale Alea Nu’usilá ‘a e fakapolofesinale ko ē ‘a e tīpeití mo hono alea’i ko ē ‘o e ‘īsiū. ‘Ikai to e ‘i ai ha me’a ia ko e fakatonutonu. Ka ‘oku te fakatonutonu pea te tali kita ki he’ete malangá ha’u ia ‘i ai. Me’a pē ‘e taha ‘oku tu’utu’uni he Seá ko e *out of order* ‘o kapau ‘oku te lele mai kita ha ‘īsiū ‘oku ‘ikai ko e ‘īsiū ia ‘oku fai hono *discuss* pea ko ‘ene ‘osí ia. Ko ia Sea ‘oku ou fokotu’u atu hoko atu ‘etau alea’i ‘a e lao ko ení he kuo ma’a.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki ko e ki’i fakatonutonu. Ko e kotoa e Fale Aleá e Kominiuelí ‘oku ‘ata’atā e *point of order*. ‘Oku ou faka’apa’apa’i au ‘a e me’a ko ē ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga ke tau hoko atu ā he lao kae tuku e fētukuakí he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha tukuaki’i.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Ko ‘eku poini ia.

Lord Fusitu’a: Ko e fiema’u pē ke fakahoko e ...

Mo’ale Finau: ‘Ikai ke to e fiema’u e Minisitā ia ke ne fakama’ala’ala, ‘osi. Hoko atu tautolu he lao ‘Eiki Sea pea ko ‘ene tonu ia ‘a e lao fakavavevave ‘Eiki Sea ko e ma’a ia. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea kātaki ‘oku ou fiema’u au ke u fakama’ala’ala e ‘īsiū ko ení.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: He na’e ‘ikai ke meimei hoko e ta’ofi e Falé ...

Lord Nuku: Ko ‘eku kole pē ‘e ‘Eiki Sea ke kole ange mu’a ki he ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kapau na’e ‘ikai e tu’uaki loi ko ē na’e faí.

Lord Fusitu’a: Sea fakatonutonu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’uaki tukuaki’i pē ko ha tukuaki’i loi. Sai, na’e *email* mai ‘a e *Chamber of Commerce* ‘o kole fakamolemole mai na’e hala ‘ene ma’ú tā ko ē na’e ‘i ai e me’a he 2016. Sai pea ‘i he’enu līpooti mai ki he kōmití ‘oku nau to e pehē pē, *even* kapau na’e ‘i ai ha me’a he 2016 ko e lao fo’ou eni ko e 2019 eni na’e tonu ke *consult* maotolu ia heni. Pea ko e fo’i tohi ko ē ua kehé ‘oku na kei tu’u pau pē naua na’e ‘ikai ke *consult* naua. ‘Oku ‘ikai ko e ‘īsiū pē na’e loi pē ‘ika’i, toki ‘īsiū ia hono ua. Ko e ‘īsiū ke fakahoko ha *consultation* pea ko ē na’a ke me’a mai pē he ‘ahó na’a nau pehē kotoa na’e fu’u fiema’u e *consultation* ko eni pea ‘oku kei fiema’u ka ‘oku te’eki ke ‘osi e ngaahi me’a ia ‘oku nau fiema’u ke fakahoko ki he *consultation*. Ko e fakatonutonu ia ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea ka u ki’i faka’osi atu ai leva e ki’i fakama’ala’alá. ‘Oku totonu ke *take seriously* ‘e he Fale Alea ‘o Tonga hano ta’ofi ha, ‘a e Fale Aleá ko e me’a mamafa faka’ūlia ia ‘i hano ‘omai ...

Lord Fusitu’a: Sea fakatonutonu na’e ‘ikai ke ta’ofi ko e tōloi. Ko e me’a ‘oku ‘i he’etau Tu’utu’uni ‘oku ala fakahoko ‘a e fatongia ko iá. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io tā ko e tōloi Sea. Mālō. Mālō ‘aupito Sea pea ko u pehē ke tōloi ‘a e Falé makatu’unga mei ha tu’uaki na’e fai mai ki he potungāue ‘a e motu’a ni na’e ‘ikai ke fai ha *consultation*. Pea ko ena kuo mau ‘osi ‘alu ‘o a’u ...

Lord Fusitu’a: Sea to e fakatonutonu atu. ‘Oku ‘ikai ko e makatu’ungá ko e tukuaki’i pē ‘oku pehē ‘oku loi pē ‘oku ‘ikai. Ko e ‘īsiū ia hono uá. Ko e ‘uluaki ‘īsiū ke fakahoko e *consultation* he ‘oku a’u pē ki he mōmeniti ko eni ‘oku kei ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau pehē mai kuo te’eki ke fakakakato ‘e he potungāue ‘a e *consultation*. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea. Ka u faka’osi atu ai leva. Ko e mahalo ko e me’a ia ‘e taha ko u fie tokoni atu ai ki he līpooti ko ‘eni. Ko e fo’i lea ko ē ko e *reserve list* pē ko e tuku makehe ma’a e Tongá. ‘Oku ‘ikai ke lava ‘e ha sino fakalukufua pehē ni ia ‘o lea ki he me’a ko iá ko e me’a ia na’a mau alea ki ai ‘i he *consultation* ko ē na’e toki faí. ‘E ha’u pē kau ta’o mā ‘o *form* ‘enu *association* ko e sekitoa ta’o mā ia ‘a e kau Tonga. Ko e sino pē ia ‘e taha ‘e lava ha’u ‘o talanoa mo e motu’a ni mo ‘ene potungāue ke lava ke ‘ai ia ko e, ke malu’i.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

<002>

Taimi: 1100-1105

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu, me’a hifo pē ki he ‘ene Līpooti ‘a’ana. Ko e Fokotu’u mei he kau pisinsi, ke fokotu’u ha sino makehe pē ko ha Kōmiti, pea ‘anautolu ‘a hono fika’i mo fatu ‘a e lisi kotoa ‘oku fekau’aki, pē ko e lisi tuku makehe pē, pē ko e lisi *restricted*, pea mo e ‘isiū ‘a e ngaahi *Certificate* pisinisi ....ke ‘a e Komiti ia ko eni.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu Sea!

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ko e fakatonutonu atu. ‘Oku ‘ikai ke fai ha *public consultation* ‘i he Fale ni. Ko e Līpooti ko eni kuo fokotu’utu’u ko ē, ‘e pau ke foki ia ki tu’a. Foki kinautolu ‘o fakamā’opo’opo pea toki ‘omai ‘a e Līpooti. Ko ‘ene me’a mai ko e *public consultation* .

Lord Fusitu’a: Sea, ko e ha ‘a e hala na’a ne fakatonutonu? Na’e ‘ikai ke pehē ‘e he motu’a ni ke fai ha *consultation* ‘i Fale ni. Ko e Fokotu’u ‘i he Līpooti ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā ke fokotu’u ha Kōmiti ‘e he fo’i Lao? Ke ‘a e Kōmiti ko ia, ‘a hono *issue* ‘o e *Certificate* ‘o hangē pē ko e Toutai. Ko e *issue* ko ē ‘o e *Agriculture Licence* ...

‘Eiki Sea: ‘E Fakafofonga Nōpele meihe ongo Niua? ‘O kapau ‘oku ke tipeiti mai ‘i he Līpooti?

Lord Fusitu’a: ‘Oku lelei Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Polisi !

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Mālō ho’o laumālie. Ko e pou pou atu pē Sea. Ko ē kuo ‘osi fakahoko mai ‘a e Līpooti. Ko e fokotu’u atu pē ko e tukuhifo ke kau ‘i hono alea’i ‘a e Lao ‘i he Kōmiti Kakato. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki! Kole atu ke tau tukuhifo ‘a e Līpooti ko eni mei he ‘Eiki Minisitā ki he Kōmiti Kakato. Tau liliu ai pē ‘o Kōmiti Kakato. Tau liliu ai pē ‘o Kōmiti Kakato, pea ko u kole atu ai pē ki he Sea, ke tau mālōlō ai pē ‘i he hongofulu.

(Na’e *break* ai pe heni ‘a e Fale)

-004

Taimi : 1120-1125

Sātini Le’o : Me’a mai e Sea **Kōmiti Kakato** . (Veivosa Light of Life Taka).

Me’a ‘a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki, mālō ho’omou fakalaumālie. Mou fakama’ama’a atu. Kole pē ke u fakamalumu atu he ngaahi talafaka’apa’apa kuo aofaki ‘e he ‘Eiki Sea e Fale Aleá, hūfanga atu ai, kae kamata ‘etau ngāue. Ka kimu’a ko iá, te u ‘oatu ha ki’i me’atokoni , ke tautau pē ki ai ho’omou ngaahi feme’a’akí. Pea ‘oku ou talaatu foki kiate kimoutolu, kapau ‘e lototaha hamou toko 2, ‘i māmani, ‘i ha me’a ‘e taha, te na kole, ‘e fai ia kiate kināua...

<006>

Taimi: 1125-1130

Sea Kōmiti Kakato : ..‘e he ‘eku Tamaí ‘oku ‘i he Langi. He ko e potu ko ia ‘oku fakataha ai ‘a e toko uá, pē toko tolú ‘i hoku huafá, te u ‘i ai au mo kinautolu.

Hou’eiki ko hono ‘omi pē ‘oua te tau fo’i hono tuki mo nonofo ‘etau ngaahi fakataha’angá, ka ‘oku mou mea’i pē, ‘a e ngaahi me’a ko ia ko ē te tau melino mo lelei ai ‘a e anga ‘etau ngāue.

‘Oku tau ‘i hení, ke tau langa fonua, pea mo fá’u e Lao e fonua, ka ‘oku ‘ikai ke tau ‘i hení, ke holoki e fonua. Ko e ki’i fakamanatu atu pē ia kia kimoutolu. Mou me’a mai ‘i he ‘etau ‘asenitá, ‘oku fekau’aki pea mo ‘etau ngaahi Lao Fakaangaanga ‘Inivesi Muli. Lao Fakaangaanga Fika 21/2018, ke mou fakakau mai ai pē, ‘a ho’omou ngaahi feme’a’akí, ‘a e ngaahi me’a ko ena ‘oku mou kei tālafili, pē ha ngaahi me’a ‘oku mou faka’amu ke fakamaama, mo ha ngaahi me’a ‘oku mou fiema’u ke fakahoko ki he Lao ko ení, ka tau nga’unu. Mou me’a mai. Me’a mai ‘a e Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u.

Fehu’ia e Pule’anga pea na’e mahu’inga’ia ke femahino’aki mo e kau pisinisi he fo’i Lao

Lord Tu’i’āfitu : Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua he koloa Folofola ‘oku ke ‘omai, pea fakalaumālie e Feitu’u na kae pehē ki he Tokoni Palēmia. Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ha’ana ‘a e Lao ko eni ‘oku fakahū mai ki ho Fale. Na’e ‘i ai ha’ane fakatokanga’i, ‘a e mahu’inga ‘o e kau pisinisi, ‘i he ngaahi taimi ko eni ‘ene tafe ‘a e Lao ko eni. Hangē kiate au kapau ko ha Lao fo’ou eni, na’e ‘i ai nai ha’ane fakatokanga’i ‘a e maliluliu ‘a e taimi mo e founa ‘o e ngāue pisinisi ‘a e ngaahi pisinisi fakataautahá, ke ne fatu e Lao ko ení, pea nau femahino’aki? Hangē kiate au ko e tali ko ia ‘a e kau pisinisi, na’e ‘ikai ke ‘i ai ha taimi fe’unga, pea ‘oku ke mea’i pē ‘e koe ia he na’a ke pisinisi. ‘Oku’i ai ‘a e taimi ni’ihi ia ‘oku ki’i lele vave ai ‘a e Pule’angá, pea ‘ikai ke ne fakatokanga’i, ‘a ho’omou feangai fakataautahá, ‘oku uesia ai ‘a e ngāue ia ‘a e fanga ki’i sekitoa fakafo’ituitui. Na’e ‘i ai nai ha taimi te ke fakatokanga’i ke fakamahino’i ‘a e ngaahi faingata’a e palopalema ko ení, pea ko e Lao fo’ou eni kuo fokotu’u mai ‘e he Feitu’u na, hangē ko ‘enau talamai ‘ikai ha taimi lahi ke mahino kia nautolu ‘a e a Laó, mo tñaki mai ha’anau ngaahi Tu’utu’uni ke hoa mo e ngaahi *Regulation* ko ena ‘oku fakalao’i ki ai ‘a e Lao fo’ou ko eni ‘oku ke fakahū mai. Ko ia pē Sea ‘eku fehu’i mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Mālō ‘aupito Sea, pea tapu mo e Feitu’una pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipá, kau tali atu pē mu’a ki he fekau’aki mo ‘ene fakapipiki mai ki he fo’i Lao ko eni. Ko e fo’i Lao ko ení, ko e fehu’i maí pē ‘oku ou fakatokanga’i ‘a e mahu’inga ‘o e fepōpōtalanoa’aki. Te u ‘oatu ‘a e tali hangatonu ko iá. To e ‘ilo’i ange ‘e au ia ‘i ha toe taha ‘a e mahu’inga ‘o e me’a ko iá, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fo’i founa ngāue, ‘oku fai ‘e he fo’i Lao ko eni.

Lord Tu’i’āfitu : Sea ki’i akatonutonu pē ‘oku ‘ikai ko e fehu’i ia. Ko ‘eku fehu’i ‘aku ko e tangata pisinisi eni. Pē ‘oku ne fakatokanga’i ‘a e taimi ko eni ko é ‘o e Lao ko ení, ke ne fakatokanga’i ‘a e taimi ngāue mo e femaliuliuaki ‘a e ‘ea mo e taimi ngāue ‘o e ngaahi pisinisi, ke ne hanga ‘o fakatokanga’i ai ‘a e Lao ko eni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Ko ia, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā.

Fiema'u Pule'anga ke tokangaekina fakasekitoa ngaahi pisinisi e Tonga kae 'ikai ke fakalukufua

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku ou poupou atu pē Sea 'oku ou fakatokanga'i. 'Oku 'i ai 'a e ki'i palopalema 'oku feinga ke vete 'i he founa ko ení, ke fakamaama 'etau femahino'aki. Ko e founa ko ia 'o e kuohilí, na'e ngāue fakataautaha pē e Pule'angá mo e ngaahi pisinisi. Ka 'i ai ha tama ai 'oku lahi, pea tau tokoni ki ai. Pea ka 'i ai ha ni'ihí ia te nau hanga 'o fa'u ha fo'i *association* fakalūfua, 'oku 'ave kia nautolu ia 'a e ngaahi tokoni 'a e Pule'anga. Ko e founa ko ení, ko e fokotu'utu'ú ke mou fakamā'opo'opo 'i ho'omou ma'u'anga mo'ui. Tau fakatātā pē eni 'a e kau ta'o mā. 'Oku 'ikai ke to e talí 'e he Pule'angá ia, ke ha'u ha tama ta'o mā 'o kole mai kia mautolu ke mau tokoni atu. Ko e me'a 'oku fiema'u 'e he Pule'angá 'i he *Bill* ko ení, ke ha'u 'a e kau Tonga ma'u'anga mo'ui he ta'omā mei he tama si'isi'i 'o ta'u ki he tokotaha lahi, ke mou ha'u ko e fo'i sino fakalūkufua, he 'oku 'ikai ke lava 'a e Pule'anga 'o tokoni'i fakataautaha ha pisinisi, ka te mau tokoni'i kimautolu fakalukufua 'oku mau ui ko e fo'i sekitoa. Pea he 'ikai..

<008>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'Ikai ke lava e ta'o mā ia 'o nau fa'u 'enau *association* 'o talamai 'oku mau fiema'u ho'omou tokoni. Te ke lea ai koe tama ta'o mā ki he tama toutai, takitaha fakamā'opo'opo kinautolu pea nau ha'u leva ke fai e fepōtalanoa'aki mo e Pule'anga ko e hā e tu'unga lolotonga 'oku mou 'i ai, ko e hā e me'a te mau malu'i ai kimoutolu? Ko e hā e sēvesi 'oku mou 'ave ma'ae kakai, ko e me'a te mau tokoni fakalukufua ai ke mou tupulaki ki 'olunga ke 'i ai ha taimi 'oku 'ikai to e fiema'u ke hanga he Pule'anga 'o malu'i kimoutolu kae lava ke mou tu'u tangata mo fefine pē 'iate kimoutolu pē. Ko e 'uhinga ia 'o e fo'i pila (*Bill*) ko eni pea 'e fai kotokotoa 'a e ngaahi fepōtalanoa'aki ko ia 'i he taimi 'e paasi ai e fo'i pila ko eni ka tau 'alu ki he *Regulation*. Taimi ia 'oku toki me'a mai ai 'a e ngaahi sekitoa ke fai 'a e fepōtalanoa'aki.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki. Ke u ki'i fakatonutonu atu e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ko e fakatatau ki he līpooti ko ē 'oku ne 'omi 'oku fiema'u ia 'e he kau pisinisi ke 'ai ia he taimi ni ke kau 'enau, 'enau lau 'i hono fatu e fo'i lao. Ko e me'a 'oku hā pē ia he līpooti pē ia mei he Minisitā 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Ka ko u ki'i fie fakamaama atu 'oku mahino pē 'a e 'ilo fakalao 'a e Hou'eiki ni. Ka 'oku 'ikai ke ne mahino'i 'e ia e founa sisitemi 'a e ngāue 'a e Pule'anga. 'Oku kehekehe ongo me'a ko ia 'e ua.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke ai ha fekau'aki eni mo e 'ilo fakalao ko e lipooti pē eni 'a e 'Eiki Minisitā 'oku hā mai 'i he la'i pepa na'a ne tufa mai he 'aho ni 'oku me'a mai e kau pisinisi tuku ange ha'anau faingamālie ke to e 'omi ha'anau 'ū ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu e Fakafofonga.

Lord Fusitu'a: Pea ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Ke kau 'enau lau hono fatu 'a e lao.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e lipooti ko eni talu mei he 2014 mo e fai 'a e *Public Consultation*. Te'eki ai ke fatu 'a e lao. Faai mai ai pē 'o fatu e lao *approve* he Kapineti pea fakaikiiki mai he lipooti ko eni 'a e ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva, 'e Hou'eiki mo kātaki mu'a 'o me'a hifo ki lalo. 'E Hou'eiki ko u kole atu tukuange mu'a e fakatonutonu ke ha'u ki he motu'a ni pea 'osi ko ia pea toki fakahoko mai ho'o fakatonutonu 'a 'au. Na'e lolotonga e kei fakahoko e fakatonutonu ko ē kuo ke me'a mai koe 'o fakatonutonu, mahino ia ka au ko e ta'ofi 'ene me'a ke 'oua na'a mahino mai ki he motu'a ni. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Talu e me'a 'a e Fakafofonga ko eni mo 'ene, 'anenai mo 'ene pehē ko e *public consultation* na'e te'eki ai ke fai. Ko eni 'oku 'asi lelei pē he lipooti. Talu mei he 2014 'o a'u mai ki he 2017. Pea toki fakahū mai e lao 'a ia na'e *approve* ia 'e he Pule'anga kuo hili to e *approve* 'e he Kapineti ko ē Pule'anga ko eni. 'Ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e *public consultation* fē 'oku ne 'uhinga na'e te'eki ai ke fakahoko. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Na'e 'osi fakama'ala'ala atu 'anenai na'e ai e tohi kole fakamolemole mai 'a e Palesiteni 'a e *Chamber of Commerce*. Na'e hala 'ene ma'u fekau'aki mo e 2016. Mei ai ki he 'aho ni pea kuo 'osi fakahā ia ki he Minisitā. Ka 'oku mahino ia fekau'aki pea mo e Lao 2019, 'i hono *version* ko 'eni 'oku nau kei ongo'i pē 'o a'u mai ki he taimi ni kuo te'eki ai ke kakato 'a e *consult* mo kinautolu pea 'oku te'eki ke nau kau hono fatu e lao, te nau toki kau hono fatu e lao ka 'oatu 'enau ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kau to e fakatonutonu atu pē.

Lord Fusitu'a: Fokotu'u 'o fakahū mai he lao 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Na'e 'asi mai pē he līpooti Sea ko 'enau *contribution* pē ko 'enau ngaahi fakatonutonu ko ē 'oku fiema'u 'e 'osi ia he Falaite ko ē na'e toki 'osi. 'Asi pē mo ia he līpooti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Oku 'ikai ke mahino ia ka au pē ko fē 'a e kautaha ko eni 'oku to e talamai 'oku te'eki ai ke nau fiemālie. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, ko e pehē ko ē na'e 'osi he Falaite kuo 'osi, ko e me'a pē ia 'oku 'ata'atā pē ko e *pregogative* 'a e Minisitā ke fakangata ai. Ka na'e 'ikai ke fiema'u he kau pisinisi ia ke fakangata ai. Na'a nau fiema'u nautolu ke to e lōloa atu pea na'e 'i ai e fakapā e motu'a ni ki he 'Eiki Minisitā pea 'oku hā pē he *Hansard* he uike kuo 'osi, 'oku tonu ko e fuoloa ko ē *consultation* 'a e kau pisinisi ke nau me'a, ke nau tuku mai pē ko e hā e fuoloa 'e fiema'u ke fakahoko kotoa 'enau ngaahi fiema'u.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku ...

Lord Fusitu'a: Ki he lao 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku mahino ki he motu'a ni ...

Lord Fusitu'a: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: E ngaahi fefakatonutonu 'aki ko e me'a ko ē 'oku mahino kiate au ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ko eni e *MEIDECC* na'e talu e lele e *consultation* mei he 2014 a'u mai ki he 'aho ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau *concern* 'a nautolu. Kuo toki fai mai 'enau hoha'a 'i he mōmēniti ko eni pea 'oku mahino pē ia ki he motu'a ni ka ke me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. 'Oku ou 'ilo ko e lahi 'etau palopalema ko e 'ikai ke tau maama tatau ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea ko e 'uhinga ia e me'a ko u tokoni fakalukufua atu ai. Tau pehe ni eni. Ko ...

<009>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko hai e *Chamber of Commerce*. Ko e pisinisi kotokotoa pē 'e hū ki ai. Na'a nau kole mai pea na'a ku fakahinohino nautolu 'i ai. 'Oku mou kole mai moutolu ke

mou kau mai mo e motu'a ni hono 'ave 'a e setifikeiti ko ē 'o e tokotaha 'e ha'u mei mulí. Sai, pea nau fakatonutonu pehē ni. Ko ho'o 'uhingá maí 'e Palesiteni 'o e *Commerce*, te ke ha'u koe 'o tu'utu'uni ki ha kole 'a e laiseni vaka 'a e kau toutai lolotó 'oku nau me'a hení. 'Oku ke pehē te ke ha'u koe 'o fakafofonga'i mai 'a e 'ū pisinisí ki he potungāué kae tuku 'a e *association* ia 'o e kau ta'o mā, na'e 'i hení e palesiteni 'o e ta'o mā he 'aho ko iá. 'Ai ke tau ma'u fakalukufua ko e sino fakalukufua 'oku 'ikai ke kau ia he pila ko ení. Ko e sino fakasekitoa.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke tau ma'u e fo'i maama ko iá.

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu'ú mai ia, 'omi 'a e sino fakalukufuá pea to e 'omi mo e sino fakasekitoá. Ko e losiki fakapotopoto tahá ia. Ko e hā hano kovi? Pea ko e me'a ia 'oku fokotu'u mai 'e he kau pisinisí pea ko e me'a pē ia 'oku hā he līpooti 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. Ka u ki'i to'o atu e ki'i fakamaama ko ení. Ko e 'uhingá ko 'etau ma'u pē fo'i maamá 'ikai ke to e 'i ai ha fehu'i noa'ia ia. Fakatātā pehē ni. 'Oku fiema'u 'e he pila ko ení ke ne fokotu'u 'a e fo'i lisi 'oku ui ko e fo'i lisi ke tuku makehe ma'a e Tongá, ko e *reserve*, 'ikai ke to e lava ha muli 'o ala ki ai. Sai, fehu'i leva ka tau 'alu ke tali 'ene fehu'i ke fai mo tau a'u ki he fo'i poiní ka tau maama. Talamai 'e he *Chamber of Commerce* ke ha'u ia ke ma talanoa ki he fo'i sekitoa 'a e ta'o mā kae tuku e ta'o mā ia. 'Oku hala ia.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā ho'o fakatonutonú?

Lord Fusitu'a: Na'e mahino lelei pē ia mei he fokotu'utu'u mai ko ē 'a e kau pisinisí, ko e *Chamber of Commerce* mo e kotoa e 'ū sekitoa ko ē te nau fie ala kau mai ki he kōmiti ko iá. Ko e tali faingofua ki he fo'i fehu'i ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai ke u tali 'e au e fakatonutonu ko iá. Me'a mai Minisitā.

Lord Fusitu'a: 'Oku hala e me'a 'oku fokotu'u mai he 'e Minisitā 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a he ko au 'oku ou fai 'etau ngāue. He 'oku mahino pē 'a e mālohinga ia 'o e Fakafofonga ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e me'a 'oku me'á ke tau hanga 'o mea'i 'a e sisitemi ngāue. Sai te u fakatātā'aki ení. Ko e fo'i *reserve* lisí, 'a ia ko e fo'i lisi ia 'oku tapu'i ke to e 'i ai ha taha muli 'e ha'u 'o hū ki he fo'i ma'u'anga mo'ui ko iá. Sai, te u ngāue'aki e ta'o mā. Ko e ta'o mā 'oku 'i ai e ngaahi kautaha ai 'oku nau ta'o mā 'i Tonga ni, 'oku 'i ai 'enau *association* 'oku ui ko e *association* 'a e kau ta'o mā. Te u fehu'i leva 'eni, ko hai te ne hanga fakahū 'ene talanoa'i mai

kiate au ‘oku totonu ke hū ‘enau fo’i *association* ta’o mā ke malu’i ‘e he Pule'angá. Ko e fehu’í, te u ‘eke ki he kau ta’o mā pē te u ‘eke ki he *Chamber*? Tali angé fehu’i ko iá ke fakapotopoto kae fai mo tau hoko atu kae ma’u e mahinó.

Lord Fusitu'a: ‘Eiki Sea ko e talu eni e pehē atu mei ‘anenai ko e me’a na’e fakahā maí ko e *Chamber* mo e kotoa e ‘ū sekitoá ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele, tali mai e fehu’í ka tau nounou.

Lord Fusitu'a: Ko eni ‘oku tali atú. Ko e *Chamber* pea mo e kotoa.

Sea Kōmiti Kakato: Ka u ‘oatu e, me’a hifo ki lalo ka u ‘oatu e fehu’í pea ke tali hangatonu mai.

Lord Fusitu'a: Kātaki ‘Eiki Sea kae ‘osi atu e ki’i poiní. He ko e ‘uhinga e me’a ‘oku fakahu’uhu’u ki ai e Minisitā, ko e kumi ha ‘uhinga ke ‘oua pē to e kau mai ha taha ia kae tuku pē ki he Minisitā mo e *CEO*, ko ia koā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu. Ko e me’a ‘oku mahu’inga ai ‘etau tipeiti kae maama.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ‘etau feme’a’akí. Ko e pehē ‘e ia ko ‘eku feingá ke u hanga pē ‘e au ‘o pule’i, kuo ‘alu eni ia ‘o makehe mei he fakamatala kimu’á.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ke u hanga ‘o pule’i e fo’i *reserve*, fo’i lisi ko ē ‘e tuku makehe ma’a e Tonga. Sai, ko ‘eku fehu’í ‘eni. Ko e fehu’i ko ē ‘oku tau ‘alu ki aí, kapau ‘e ha’u e kau ta’o mā ‘o nau talamai ‘enautolu ke ‘ai ‘o fakahū ‘i hono malu’i kinautolu ke ‘oua na’a to e ha’u ha muli ki ai. *Argue* mai ia kiate au ke kau mai fakalukufua e *Chamber*. ‘A ia ko e *Chamber* ‘e kau ai eni, tama toutaí, tama fakalele vaka, tama vakapuná, katokātoa e ‘ū sekitoá, ki he fo’i lisi ‘oku nofo 'ata’atā pē ki he ta’o mā. ‘Oku mou pehē kāinga ‘oku fakapotopoto. Ke tau ō tautolu ‘o talanoa mo e sino fakalukufua kae tuku e sino ‘o e Tonga ‘oku ne fai e ngāue ko iá faka’ahó.

Sāmiu Vaipulu: Sea ke u ki’i fakahoha’a.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Vava’u 15.

Taukave ‘uhinga kau e sekitoa taautaha mo e *Chamber & Commerce* ki he kōmiti ke ta’ota’ofi e faihala

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki Kōmiti Kakató. ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ko ē mei he kau pisinisí, ‘oku hā ia ‘i he peesi 2 ...

<001>

Taimi: 1140-1145

Sāmiu Vaipulu: ... palakalafi ‘uluakí konga tolú. ‘Oku pehē “Pule”i ‘o e Founga ‘Inivesi Muli ‘i Tonga ní.” Fokotu’u ke ‘i ai ha kōmiti kau ki ai ha fakafongonga mei he Pule’angá sekitoa taautahá. Māhino ko e taimi leva ia ‘oku ha’u ai ko ē sekitoá ki ai. Sekitoa taautahá ‘o kau ai mo e *Chamber of Commerce* ke nau fai ‘a hono siofi.

Ko e fokotu’u ko ení Sea ‘oku ‘i ai hono taumu’a. ‘Uluakí, te ne ta’ofi ‘a e *corruption*, te ne fakasi’isi’i pē ta’ofi ‘a e *corruption* ‘i he fonua ni ‘i he founga hono tali ‘o e ‘inivesi mulí. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘ai ia ke nau kaunua. Kuo pau ke nau kau ‘i hono founga sivi ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke pehē mai pē ia ko e *Chamber of Commerce*. Kuo pau ke kau ki ai ‘a e sekitoa taautaha ‘e lava ko ‘etau pehē, ‘e lava ke hū ki ai kapau ko e fiema’u e ta’o mā, hū mai e sekitoa e ta’o mā. Fiema’u ki he toutai, hū mai e sekitoa toutai pea ‘i ai mo e *Chamber of Commerce*. Pea lava ke nau talatalanoa ai ki he founga ko ia ‘e malu’i ai kitautolu ‘i Tongá mei he ngaahi fāliunga ‘o taimi mo e ni’ihi ko ē ‘oku lahi ange ‘enau sēnití.

Ko e ‘uhinga ia e kolé. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga mai ‘a e kole ko eni ha fakatatau ki he kupu ko ē ke ha’u e *Chamber of Commerce* ‘o pule’i kātoa ‘a e ‘ū sekitoá. Fakatokanga’i ‘oku talamai heni sekitoa taautaha ‘o kau ai ‘a e *Chamber of Commerce* pea ‘e lava leva e me’a ko ē ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘e ha’u ‘a e ni’ihi ko ē ta’o mā pea ‘e kau ai mo e *Chamber of Commerce*. Ko e anga e, ‘o e fa’u lao ‘i he māmaní ‘Eiki Sea kuo pau ke ‘i ai hono *check and balance* ‘o e me’a kotoa pē. Pea ko e ngaahi me’a sivi eni taha eni ‘o e me’a sivi ke fakasi’isi’i mo ta’ota’ofi ‘aki ‘a hono ngāue kovi ‘aki pē ko e ngāue hala ‘aki ‘a e mafaí ‘e ha taha. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e Minisitā ko ení. Manatu’i ‘oku ‘ikai ko ‘etau fa’u laó ko e ‘uhinga pē ko ha ni’ihi. Ko ‘etau ‘uhinga eni ki he’etau lelei fakalukufua ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sāmiu Vaipulu: Pea ‘oku tau tui pē tautolu kapau ‘oku pehē ‘oku me’a e Minisitā ‘oku tui ki he ngaahi fakakaukau ko eni ‘oku fokotu’u mai ko e hā hono kovi ke feinga’i ke fa’u e lao ki ai pea ‘omai ke tau alea ki ai. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Poupou ki he Fokotu’u Vava’u 15 ka ko e taumu’a e Lao ke malu’i ngaahi pisinisi tuku mavahe ma’a e Tonga

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pea ko u fakamālō ki he fakamatala lelei ko eni ka u tokoni atu mu’a ke fakapipiki mai e ongo fo’i makatūlikí ‘e ua ko eni ‘oku fai ki ai ‘etau fēme’a’aki. Ko e fo’i *Bill* ‘oku ua pē hono fo’i makatūlikí. Ko e fo’i lisi ‘e ha’u ki ai e kau Tonga ‘o talamai ki he motu’a Minisitā ke mou ‘ofa mai Pule’anga si’i malu’i mautolu. He ka tukuange fanga fu’u laione ke ha’u kia mautolu te mau ta’e’aonga. Fo’i laumālie ‘uluaki ia ‘o e fo’i lao ko eni ‘oku tau ui ko

e lisi tuku makehé. ‘Oku ou pou pou au ki he lau ‘a e Fakafofonga mei Vava’u 15 ‘a ia ‘oku talanoa ia ki he fo’i sino ‘e lava ‘o fepōtalanoa’aki mo e Pule’anga ki he fo’i lisi ko ē ‘oku tau ui ko e fo’i lisi ‘oku ta’ota’ofī’aki ‘a e tama ‘inivesimeni mei muli ke ha’u ‘ata’atā pē ki ai.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā e me’a ‘oku fakatonutonu Minisitā, ‘e ‘Eiki Nōpele ?

Lord Fusitu’a: Kātaki faka’apa’apa’i pē Minisitā kae to e me’a hifo pē ki he palakalafi ko ē na’e me’a ki ai e 15 ‘oku ‘ikai ko e lisi tuku makehe pē ka ‘oku kau ai mo e lisi fakangatangata. He ko e lisi fakangatangata ‘oku ne faka’atā, ‘oku ne fakafaingofua’i ki he pisinisi Tongá kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane *capital* ke ‘omi ha *capital* mei muli ke tokoni ‘aki ke langa hono pisinisi.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Hala ‘aupito ‘aupito e ma’u ia ko iá.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: He kapau ‘e ‘ikai ke tau māhino’i e makatu’unga ‘etau talanoa ...

Lord Fusitu’a: Ko e fakalea ia ‘a e kupu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Oku ma’u hala ‘oku ‘ikai ke ne hanga ia ‘o māhino’i.

Lord Fusitu’a: Me’a hifo, me’a hifo mu’a ki he kupu.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka u fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele.

Lord Fusitu’a: Me’a hifo mu’a ki he kupu ‘Eiki Sea.

<002>

Taimi: 1145-1150

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele! Me’a mai Minisitā! Nōpele ‘oku ou kole fakamolemole atu, ke ke me’a lelei pē ki he ‘etau feme’a’aki, ke lava ‘o maama tatau ‘a e kakai.

Lord Fusitu’a: Ko ia!

Sea Kōmiti Kakato: Ka e lave ke maama tatau ‘a e kakai.

Lord Fusitu’a: Ko ia! Ko eni kuo me’a mai ‘a e Minisitā. ke u lau atu ‘a e kupu. ‘A ia ‘oku anga pehe ni. Fokotu’u ke ‘i ai ha Kōmiti kau ki ai mo ha Fakafofonga meihe Pule’anga mo e ngaahi sekitoa Taaataha ‘o hangē ko e me’a 15, ‘o kau mo e *Chamber of Commerce* ke nau fai

hono siofi pea mo hono fakapaasi ‘a e ngaahi fokotu’u ke lisi fakangatangata, he na’a nau pehē mai ‘i he ‘aho. ‘Oku fiema’u ha’anau lau ki ai he ‘oku kau ki ai ‘a e *foreign* ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ka u hanga ‘o fakamaama atu mu’a. Sai!

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo ko e tu’o hongofulu eni ‘eku fanongo ki he fo’i ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka u hanga ‘o fakamaama atu mu’a. Sai! Talamai ‘e he fo’i *recommendation* ko eni pe ko e fokotu’u mai ‘a e pisinisi ko eni ‘a e *Chamber of Commerce*. Ke mau kau atu mo mautolu ‘i he fokotu’u ‘a e fo’i lisi ‘e ua. Ko e fo’i Kōmiti ke mau kau atu hono fakahū ‘a e fo’i lisi ‘e ua. Ko e lisi ‘e taha ki he tuku makehe ki hono malu’i ‘o e kakai. Tonga. Sio ki hē! ‘Ai pē ‘a e fo’i lisi ‘e taha. Pea ke mau talaatu ‘a e fo’i lisi ko eni ke *forecast* ki ai ‘a e kau ha’u mei muli. Sai! Tau foki ki he kongā ‘uluaki pea tau foki mai ‘o vete ‘a e kongā ua. Ko e kongā ‘uluaki. Talamai ‘e he kau pisinisi Tonga ‘a ia ta’e toe veiveiua . Kapau te ke fie talanoa ‘e Minisitā? Pē ko hai ‘a e ma’u’anga mo’ui ‘e malu’i ‘e he Pule’anga Tonga? ‘Oua na’a ‘oatu ‘a e *Chamber of Commerce* ke kau atu ai. ‘Oatu pē mautolu ‘i he ‘emau ‘elia pē ‘o e lisi ‘e fakahū ki ai. Hangē ko eni. Tau fakatātā ke mahino he ‘oku lahi ‘a e ta’emahino.

Lord Fusitu’a: Sea, fakatonutonu! ‘Oku ne to e fakahalaki mai pē ‘e ia ‘a ‘ene Līpooti ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku ‘ikai ke u fakahalaki ‘e au, ‘ai ke tau maama pea ‘ai ke mahino he ko ‘etau palōpalema ko e lahi ‘a e ta’emahino. Na’e ‘i heni ‘a e ta’o mā, sekitoa ta’omā. Na’e tohi mai ‘a e tama ta’o mā kiate au taautaha. Pea ha’u ‘a e Palesiteni ia ‘o e Sekitoa ta’oma ‘o ne talamai. Teke’i ‘a e fo’i pila ke ‘alu ka tau toki talanoa ‘i he *Regulation*. Sai! Ha’u mo e tokotaha ia ‘oku ne fakafofonga’i mai ‘a e toutai, toutai loloto. Taimi ko ē na’e fai ai ‘a e tipeiti ko eni. Na’e pehē mai ‘a e ongo Sekitoa ko eni. Minisitā! Ko mautolu pē te mau talaatu. ‘Oua na’a ha’u ‘a e toutai, ‘o talanoa ki he me’a ‘a e tokotaha ta’o mā. Ko au pē ‘a e ta’o mā ‘oku ou ‘ilo’i. Pea ko au pē te mau talaatu fakalukufua meia kinautolu ke fakahū kinautolu ‘i he *reserve* lisi ke malu’i kinautolu. Pea nau talamai. Kapau ‘e ‘alu atu ‘a e toutai ‘o talanoa’i ‘a e fo’i mā. Pea ha’u ‘a e tama faka’uli loli ‘o fakamaama mai ‘a e Toutai, pea te tau longoa’a.

Sai! Ko e fo’i kongā ia ki he *reserve*. Mahino nai Hou’eiki ‘a e ki’i fakamatala ko ia? Tau hoko atu kihe kongā ua.

Lord Fusitu’a: Sea! Ko e fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke mahino kiate au pē ko e hā’a e me’a ‘oku fakamalanga ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku fehanganagai mo ‘ene Līpooti. ‘Oku pehē mai ‘ene Līpooti. Ko e Pule’anga, ko e Sekitoa Taautaha mo e *Chamber of Commerce*. Na’e toki ‘osi atu ‘a e me’a ‘a e 15

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele! Ko ‘ene faka’osi eni ‘oua ‘e to e ‘omai ‘a e me’a ko ena he ‘oku mahino kiate au.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sai! Ko e ‘ai atu pē ke mahino he na’a tau fakataha mo e kau Pisinisi, pea na’e ha’u heni ‘a e sila fakalukufua ‘oku ui ko e *Chamber*, ‘a ia ‘oku ne fakafofonga’i mai ‘a e ‘u sekitoa kotokotoa. Pea na’e ha’u leva ‘a e ngaahi sekitoa taautaha. ‘A ia ko e toutai,

pea tau pehē na'e ha'u ai 'a e tafa'aki ko ē 'a e ta'o mā. Taimi na'e pehē mai ai 'e he *Chamber of Commerce* ke mau ō atu kimaotolu 'o fakafofonga'i 'i he Kōmiti ko eni 'a e ngaahi me'a taautaha 'i he toutai mo e ta'o mā. Na'e 'ikai ke u loto ke hoko eni Sea.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e aofangatuku ē 'oku hā 'i he Līpooti. Ko e *Chamber* pē ia mo e Sekitoa Taautaha.

Lord Tu'iha'angana: Sea, fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai ke u tali ia 'Eiki Nōpele. Fai ā mo ke liliu. Me'a mai!

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele, ko e Fokotu'u mei he *Chamber of Commerce*. 'Oku 'ikai ko e Līpooti ia 'a e fakamā'opo'opo ko eni 'a e 'Eiki Minisitā. Ko e fokotu'u.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Fakaha mai kia kimaotolu he 'aho ni ko e Līpooti eni mei he Minisitā.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'O kau ai mo e Fokotu'u ko ena na'a ke me'a ki ai. Ko e fo'i Līpooti kātoa eni, ko e Fokotu'u ko eni mei he *Chamber* ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele, Sea, fakamolemole.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko u kole fakamolemole atu. Ka lava 'a e ki'i fakamaama pea tau maama tatau pea 'omai leva *argument* 'i he tafa'aki 'e taha. Pea ko 'ene maau pē 'a e ongo fo'i *option* 'e ua, pea tau hiki nima. Kapau 'oku kakato, pea tuku mu'a ke u fakamaama atu...

Lord Tu'iha'angana: Sea, ko u tokanga atu ki he'eku ki'i fehu'i....

<004>

Taimi 1150-1155

Lord Tu'iha'angana: ....pe ki he Minisitā, 'i he poini pē ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: ... mau ki'i fokoutu pē 'o fanongo 'i he tipeiti ko eni ki he lao kā 'oku hangē pē ko e me'a 'a e Minisitā 'oku tau fiema'u ke tau a'u ki he tau ma'u tatau 'i he ngaahi mahino ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki mo e ngaahi ...

Sea, hangē pē ko e me'a 'a e Minisitā he mahalo 'oku mo'oni ia hangē ko eni ko e ko e 'omai pē ngaahi sekitoa fakatatau ki he me'a fekau'aki mo kinautolu, kā 'oku ou tui Sea 'oku hangē ko ē 'oku ne hanga 'e ia 'omai 'oku pehē 'e ōmai kātoa 'a e *Chamber of Commerce* 'o kau 'i he me'a, ko e kupu ia 'o e lao 'a ia kapau 'e kau 'a e *Chamber of Commerce*, ko e tu'u pē fakakau mai 'a e Palesiteni hono ui, ko e toko taha pē. Pea 'oku hangē pē 'oku ke mea'i Sea, ko e talu 'a e lele

mahalo ‘a e kautaha ko eni ‘ikai ke u fu’u lave’i, kā ‘oku ‘ikai ke nau fili noa’ia pē honau Palesiteni pē hangē fakatātā ‘aki ‘a e Palesiteni ‘i he taimi ni.

Ko e tokotaha ko ē ‘oku nau fili ko honau Palesiteni pē ko e hā ‘oku a’u mai ‘a e me’a, ko e tokotaha tau pehē pē fakalea ko e mataotao ‘oku taukei ‘i he pisinisi ‘i he ngaahi ta’u, ‘oku fakalele ‘ene pisinisi mo e hā fua. Kā ‘oku hanga foki ‘e he Minisitā ia ‘e ‘ai ‘a e me’a ia ‘a e ta’o mā ‘e ha’u ‘a e faka’uli loli mo e faka’uli pasi, pea mo e toutai mo e hā fua ‘o a’u, ‘ikai, kapau ‘e fakakau ‘a e kupu’i lao *Chamber of Commerce* he ko e ‘asi pē hangē ko ‘eku ma’u pē ‘omai ‘a e fakafofonga mei he Pule’anga pē ko e Minisitā ia pē ko e *CEO*, ha’u mo e fakafofonga pē ko e ha’u ‘a e ki’i fo’i sekitoa kātoa ia ko ia pē ‘oku nau toko tolu pē toko fā, ha’u mo e ko e tuhu’i pē ‘e he lao, mo e fakakau mai ki ai mo e Palesiteni ‘o e *Chamber of Commerce* he ‘oku tau tui ko e tokotaha ia ‘e ha’u pē ia mahalo ‘e tuku pē ‘e ia ke fai ‘a e pō talanoa ia ‘e he Pule’angá mo e sekitoa ko ē ‘oku nau ‘ilo, kā ‘e tokoni, pea mahino ‘oku nau *attend* pē ‘oku nau kau pē ‘a e sino ko ia, he ‘ikai ke ha’u kātoa ‘a e kau *Chamber* ia ‘o kau kātoa ko ‘etau ko e anga pē tokoni atu ke fakatukutuku mai pē ki he ‘etau, kapau ko e mahino ia.’Eiki Minisitā.mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mahino.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea. ‘Oku ou ‘oatu pē ‘e au, manatu’i ko ‘eku faka’amú ke ma’u ‘a e fakakaukau tatau, sai. Ko e fo’i olá eni pē ko e fo’i *output* eni, ko e fo’i lisi ko e lisi ‘oku tuku mavahe ma’a e Tonga ke ma’u ai ha’ane mo’ui, ko e fo’i lisi ē, fehu’i tau holomui mei he fo’i lisi, ko hai ‘oku totonu ...

Tokinga ki he kongá 3 Kupu 5 e Lao ‘Inivesi

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, kole pē mu’a ‘Eiki Minisitā pē ‘e lava pē ke ke ‘i he fo’i lisi ko ena, ‘a ena ko ē ‘oku ke lolotonga me’a ki ai. ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a heni koe’uhi ko e lipooti ko eni, ‘i he peesi 3 kongá 5, ‘oku ‘i ai ai ‘a e me’a ko e tuku mavahe, pea ‘oku ‘alu hifo ia ki lalo fakatātā’aki e takimamata, kapau leva ‘oku ‘asi ‘a e pisinisi ko ia ‘i he kongá ko eni, pea ‘oku malava ia ke ngata’anga ‘a e ivi ‘o e Tonga pea ngata leva ‘a e tuku mavahe ia kae faka’atā atu ia ki ha kautaha ‘oku nau ivi lahi ange.

‘Ikai, ko e ko e pē ko e fokotu’u mai ‘a e kau pisinisi kā ko ‘eku ‘uhingá ia...

‘Eiki Miisitā Fefakatau’aki: ‘Oku hala ‘a e ma’u ia ko ia, ke ke ‘ai mai ke maama he ‘oku hala ‘aupito ‘a e fakakaukau ia ko ia. Ka ke ‘ai mai angé he te tau maama pē.

Lord Nuku: Ko e tolu kongá 3 kupu 5, kongá tolu, fakamahino ai ‘oku pehē ni hono fakalea, ‘oku kau heni ‘a e ngaahi ‘elia ‘o e Takimamata ‘i he ‘elia ‘o e ngaahi hōtele lalahí, ‘e malava leva ke tukuange atu ki he ‘inivesi muli ‘o fiema’u leva ke a’u ‘enau pa’anga ki he 5 miliona. ‘A ia ‘oku mahino leva kuo ngata ‘a e ivi ‘o e Tonga ‘i he feitu’u tu’u mavahe, pea ‘oku hangē ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a pē ‘oku tapui ki he Tonga pē ‘oku malava ‘i he ngata’anga ‘o e ivi ‘o e Tonga ke faka’atā ke tuku atu...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mahino, mahino kiate au, ko ia toki mahino kiate au. Sai ko 'eku 'oatu foki he ko e fo'i me'a 'oku pehē ni, ko e fo'i lisi tuku makehe ma'a e Tonga, malu'i 'a e Tonga....Ko e 'uhinga kau tali atu ke mahino. Pea mo e fo'i lisi...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...'oku fakangofua ki he muli ke ke ha'u ki ai, kā 'e 'i ai hono ngaahi *conditions*, ngaahi makatu'unga, 'a 'eni ko ē 'Eiki Nōpele 'oku ke me'a mai ki ai 'oku 'asi hena, hangē ko eni ko ha *five star hotel*, ko e fo'i fakatātā ia. 'E loto nai tautolu ke fakahū ia ki he lisi ke ha'u 'a e kau muli 'o fai 'inivesimeni ai?, pea ko e fo'i *condition* 'e taha ke a'u ki ai, kuo pau ke ke ha'u koe mo e 5 miliona, 'oku tonu ia. Sai ko e fehu'i ko ē hono hoko pē 'e lava 'e he Tonga 'o 'alu ki he lisi 'oku fakangofua ki he muli, pē 'e to e lava 'alu ki he feitu'u 'oku *reserve* ma'a e Tonga, ngofua kotokotoa Tonga ni ke ke me'a ki ai 'a e tokotaha Tonga. Ko e tali mahino ia, 'oku ngofua ke ke 'alu pisinisi ke 'ai ha'o hōtele 'o kapau 'oku a'u ki ai ho ivi, pea ngofua ke ke 'alu ki he kau ta'o mā 'o kapau 'oku 'i ai ha'o ta'o mā pē 'a'au, he ko e 'uhinga 'o e me'a ko eni ke malu'i 'a e Tonga, ke tukuange hono faingamālie ke tupulaki. Ka 'oka pau 'oku a'u ho ivi...

<005>

Taimi : 1155-1200

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ... .. he 'alu ki he kau muli, Me'a mai koe ka tau 'alu tautolu ki ai, he 'oku ngofua pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Vava'u 16.

Lord Nuku : Ko 'eku fakakato atu e, koe'uhí

Sea Kōmiti Kakato : Nopele?

Lord Nuku : Sea kātaki pē Sea, kae

Sea Kōmiti Kakato : Ke kei hoko atu pē?

Lord Nuku : Ko e kole pē ke fakamahino mai he 'oku 'ikai ke mahino kiate au e fakangatangata, mo hono tukuange atú.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku : Ke 'uhinga ko ē 'oku fai atu ai e fakatalanoá, 'Eiki Minisitā. Na'a ku fehu'i atu he 'aho pē ko fē e ngata'anga 'o e ivi ko ē Tonga? Ko e tangata pisinisi, 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngata'anga ki he feinga ko ē te ne faí. Ko e 5 miliona, 'oku malava pē ia 'e he Tonga ke ma'u, kapau ko e tama pisinisi. Ke ne hanga 'o alea'i 'a e founga ko ená, ke lava pē 'e he Tongá 'o fai, kae 'oua 'e tuku atu ki he muli. Ko e 'uhinga pē ia 'oku fai e ki'i hoha'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io, 'oku 'uhinga lelei kiate au 'a e fehu'í, kae tuku mu'a ke u tokoni atu.

Lord Nuku : Ko e 'uhinga ia, ko hono ngata'angá, 'Eiki Sea, pea 'oku 'i ai 'a e me'a ia heni 'oku felāve'i

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Te u tali atu ho'o 'uluaki fakahoha'á, ko e 'osi ko iá, pea toki hoko atu e. Sai, ko e fehu'i eni 'oku 'omai 'e he 'Eiki Nōpele, pea 'oku 'uhinga kiate au. Ko e fo'i lisi tuku makehe, ko e lisi ia ki he kau Tonga, 'i he feitu'u 'oku nau ma'u'anga mo'ui ai. Sai, ko e lisi ko eni 'oku tuku ki he kau mulí, ko e lisi ia te tau sio ki ai ke tuku ange ke nau 'alu. Tau fakatātā 'aki pē. Ko hōtele ko ena, hangē ko Tāno'a pē to e lelei ange. Ko e *condition* ki ai, ko e 5 miliona. Ko e fehu'i 'oku ne 'omai, Ko e hā e 'uhinga 'oku tau fakangatangata ai e ivi 'o e Tonga? Ko e fo'i kongá ia 'oku hala. 'Oku ngofua ki he Tongá, ke ke 'alu koe 'o langa ha'o hōtele, 'i he tu'unga *Five Star*, 'o kapau 'oku ke a'u ki ai. 'Oku 'ikai to e fiema'u e Tongá ia ke fakangofua 'e he Pule'anga, he ko e fa'u e me'a ko eni, ke faka'ai'ai e Tongá. Ko e talí ia. 'Oku u tui pē mahalo 'oku maama pē.

Lord Nuku : 'Oku mahino kiate au ia 'a e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, 'Eiki Sea. Ko e fo'i me'a ko ē 'a ē ko ē 'oku fihí kiate au, 'Eiki Sea, koe'uhí ko e hanga. Fēfē kapau 'e feinga pē e motu'a Tonga pisinisi hōtele, ke ngāue pea mo e tokotaha ko ená, ke lava 'a e hōtele ko e *Five Star*, kae 'oua 'e tukuange. He ko e me'a ko ē 'oku tau fai 'etautolu, 'oku tau hanga 'etautolu 'o foaki. Ko e me'a ko ia na'e mei lava pē ia 'e he motu'a Tonga, ke alea mo e tama ko ē 'oku ha'u ko ē 'o hōtele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia, kau kole atu mu'a ke u tau 'atu. Ko e 'uhinga 'eku talanoa atu, ke maama 'etau fakakauká. Ko e fo'i *idea* ko ia 'oku ke me'a mai ki ai, 'oku tapu'i 'e he Pule'anga Tonga ke 'alu hake 'o fai 'a e fo'i ngāue ko eni, tau 'ai ke pau, ko e langa hōtele. 'Oku hala ia. Ko e Lao ko eni 'oku ne malu'i e Tongá. Fa'iteliha koe, Tonga he 'etau 'ekonōmiká. Ko e Lao ia ko ē, ke ne hanga 'o talaange ki he tama mulí. 'Oua te ke ha'u 'o fāngota noa'ia holo i Tonga ni. Ha'u pē ke ngaahi e, kapau 'oku mau fiema'u.

Lord Fusitu'a : Fakatoutonu atu, 'Eiki Sea. Sea, fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Faka Lao pē ko e ta'efakalao.

Lord Fusitu'a : 'Eiki Sea, fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Lord Fusitu'a : 'Oku mea'i lelei pē 'e he 'Eiki Minisitā. Koeuhi kuo to'o e pēseti ko ē, fakangofua e kau muli, ka ke me'a mai, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai ho kekekele, pea 'oku ke ivi, pea 'oku ke loto ke ke ngoue, ka he 'ikai ke ala ma'u ha'o noo 'au mei he pangikē. Ko e loea eni 'a e pangikē na'a ne fakahoko mai e. 'Oku 'ikai ke fu'u māfana e pangikē ke nau langa hake e fanga ki'i pisinisi iiki, koe'uhí kuo fakahoko ia ko e pisinisi muli, ha pisinisi 'e 'i ai ha fa'ahinga kaunga muli, *at all*, 'oku 'ikai ke ne malu'i 'e ia e Tonga he tu'unga ko iá. 'Oku ne to'o 'e ia mei he

Tonga ‘a e faingamālie, *capital*, ke ‘inivesi ai ke tupu ‘ene pisinisi. Ko e me’a ia na’e ‘uhinga ki ai e motu’ani, ‘anenai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u fakamahino atu ‘oku hala e ma’u ko iá . Kae sai pē te u fakamahino atu. Ko e me’a mahu’inga ke laku mai e fehu’í, kau fakamaama atu. Sai te u talaatu e fo’i ma’uhala kae ‘ai ke mahino. Ko e ‘uhinga mai, ko e fakamatala eni, he ko e muli na’e ha’u he ‘aho ko iá. ‘UHINGA mai ‘a e ‘Eiki Nōpele. Kapau ko ia, ‘oku ne lava ‘e ia ke ne fie fai e langa, ka ‘oku ne fiema’u ‘e ia ha tama ‘inivesitoa ’i muli,ke ha’u ke na *partner* ke langa. Ko ‘ene me’a ia ‘oku hoha’a mai ki ai. ‘Oku ou talaatu ‘oku ngofua ia. Ngofua ia. Ko fē e kongā ‘oku tapu’i ai? Kā,

Lord Fusitu’a : ‘Oku ‘ikai ke tapu’ia ka ‘e ‘otometiki e hoko ’a ‘eku kautaha ko iá, ko e kautaha muli ia.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Nōpele. Hou’eiki, tui homou kote. Tau liliu ‘o Fale Alea.

'Eiki Sea : Hou’eiki, kimu’a pea toloi e Falé, ‘oku ou fie fakahoko atu. Ko e Lao Fika 11, 12, 13, ‘a ia ‘oku hā he’etau ‘asenita, ko e 6.11 ki he 6.13, ‘oku kole mai mei he Potungāue Tanaki Tukupau, te nau fetalanoa’aki pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘i he 12.00 ‘apongipongi, fekau’aki pea mo e ngaahi Lao ko iá. Kole atu pē ke mou fakafaingamālie’i mai homou taimi, koe’uhí ke fakama’ala’ala e Ngaahi Lao ko eni na’e toki tufa atu ke mou me’a ki ai. Ko ia pē, Hou’eiki. Kole atu ke tau toloi e Falé ki he 2.00.

(Toloi e Fale Alea ki he 2pm).

<006>

Taimi : 1400-1405

Sātini Le’o : Me’a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea : Mālō mu’a e laumālie. Hou'eiki, kole atu ke tau liliu ai pē ‘o **Kōmiti Kakato**.

(*Ne me’a mai leva ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato – Veivosa Light of Life Taka ki hono me’a’anga*)

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki mou ki’i fakama’ama’a atu. Tapu ki he 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki Kapinetí, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele ‘a e fonuá, kae pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou'eiki, kole atu pē ke tau kaunga ngāue fakataha, ko hono fakakakato ‘a e ngaahi fatongia ‘o ‘ikai ke fakavaveve’i, kae fakamaatoato. Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘e vave ai ‘etau ngāue. Tau fakasi’isi’i ‘etau fakahēleleú, pea mo e ngaahi.. ka ‘oku ‘i ai ha’o fehu’i mo ha me’a, tali ki ha’o taimi, kau hanga ‘o ‘oatu ha’o fu’u taimi lahi, ke ke me’a mai ai, ha’u ai ho’o fehu’i mo ha ngaahi me’a kotoa pē ‘oku ke faka’amu ke ke fakahoko. Ko e me’a ko eni ‘i he’etau ngāue ko eni, ‘oku fakatokanga’i ‘e he motu’á ni, ‘oku ‘osi mahino pē ia, ‘oku mou ‘osi mea’i pē ia ‘e moutou, ka ‘oku ‘ikai pē ke mou loto moutolu ia ke mou mahino. Pea ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku tau fetō’aki aí, ka mou me’a hifo ki he’etau ‘asenita. 5.1, 5.2 mou me’a fakalūkufua mai ai, kae lava ke tau.. Ko e fo’i Laó ia ‘oku ou tui au kuo ‘osi melie ia, ka ko ho’omou mavahe pē ‘a moutolu ia

ke tau ‘unu atu ke tau fakahoko ‘a e ngāue ki ai, mou laumālie lelei ki ai. Me’a mai Minisitā Polisi.

Tokanga ki he ‘omai ngaahi fakamatala ta’emo’oni ki he Fale Alea

Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Tuku mu’a Sea ke u ‘oatu pē ha ki’i fakamalanga nounou pē ‘i he Lipooti ko eni na’e toki ‘omai. ‘Oku ou tokanga Sea ki he vā fengāue’aki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, pea mo ha to e kupu kehe pē ‘i tu’a, ko hono ‘uhingá ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he kaha’ú, ‘o fakatatau pē ki he Lipooti ko eni. Pea te u feinga pē ke nounou ‘e 'Eiki Sea, ‘a ia ‘oku pehē. Na’e ‘i ai e tohi na’e tufa heni, ko e tokanga mai ‘a e ni’ihi e kau pisinisi. Ko e tohi ko eni na’e tufa maí Sea, na’e faka’aho ki he ‘aho 19 ‘o Fepueli, pea ‘oku pehē hono kongā ai. Hangē ko ia ko e *email* ‘oku hā atu ‘i laló, na’e alea’i ‘a e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli ‘i Fale Alea mo e ‘aho ni Tusite 19 ‘o Fepueli, 2019...

<008>

Taimi: 1405-1410

Eiki Minisitā Polisi: ... Na’e ‘osi ‘oatu ha tatau ‘o e Lao Fakaangaanga kiate kimoutolu kotoa ‘aneafi ‘a ia na’e ma’u mei he *Crown Law*. Hangē ko ia na’a ku lave ki ai kimu’a ko e fuofua taimi ‘eni ke vakai ai ‘a e kautaha ki he Lao Fakaangaanga ‘o fakamo’oni ai ‘a e Palesiteni, ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a Tonga. Līpooti ko eni na’e ‘omai peesi ua hā ai e kole fakamolemole pea ‘oku pehē ai na’e fakahā ‘e he tokotaha ko eni na’e faitohi mai na’a nau to e vakai’i ‘a ‘enau ngaahi lēkooti ‘o fakatatau pea mo e ngaahi fakamo’oni na’e ‘oatu pea mei he Potungāue ‘oku mo’oni pē na’e ‘osi fakahoko pē ‘a e ngaahi polokalama talatalanoa fekau’aki mo e lao ni. Fakahū mai ai ‘a e fakamo’oni nima ‘a e ni’ihi ‘oku hā ai, ni’ihi ko ē na’e tohi mai nau fakamo’oni ai.

Tautea ki he lohiaki’i e Fale Alea ha ‘i he Kupu 70 he Konisitūtone

Sea, ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai ke fakapapau’i e taimi ‘a e Fale ni Sea pē ko e fakahoko ‘oku mo’oni mo’oni ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai. Kupu 70 ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga ‘oku hā ai ka ‘i ai ha taha pea ‘oku ‘omai he ngaahi kupu kehekehe ai te ne hanga ‘o fakahoko ha fakamatala loi, ngaahi me’a ko e lohiaki’i ‘o e Fale Alea ‘oku ngofua ke fakapōpula’i ia ‘o a’u ki he ‘aho ‘e 30. Sea ko e me’a ko ē ko u fie taki ai e tokanga ‘a e kōmiti ko e Fale Alea ko eni ‘o Tonga ‘oku mamafa ‘aupito e ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala ki ai ke tonu. Pea fakapapau’i ‘aupito ‘aupito ‘oku toki ‘omai pē ‘a e ngaahi fakamatala ‘oku mo’oni mo fakapapau’i ki heni telia ‘a e ‘api’api e ngāue pea mo e telia e mafatukituki e fa’u lao Sea. Pea kuo u kole pē ki he kakai ‘o e fonua ke mou angalelei kae fakapapau’i mu’a e ngaahi fakamatala ‘oku ‘omai ki heni ‘oku mātu’aki kakato, totonu pea toki fakahoko mai Sea ko hono ‘uhinga he ka hokohoko e ‘ū me’a ko eni Sea ‘e fakamālohi’i leva kitautolu ke tau fakakaukaua ‘e hamu a’u e fatongia ko ia Sea. Ka ko e anga ia e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea kuo mahino e lao ia ki he motu’a ni pea ko u faka’apa’apa’i ‘a e le’o ‘o e ni’ihi kehe ‘i he kōmiti ‘oku nau kei fiema’u Sea honau taimi. Mālō Sea e ma’u taimi mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā e fakamaama. Me’a mai Fakafofonga Niua 17.

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea 'oku ou fiefia lahi ke u kau fakataha 'i he 'aho ni koe'uhī ko e lao ko eni pea mo e līpooti kuo 'omi mei he ola 'o e ngāue na'e tuku ai 'etau Fale Alea mei he uike kuo 'osi kae fakakakato mai hono 'omi 'o e līpooti ko ia Sea. Sea ko e, ko e peesi 3 pea ko e Kupu 3, Kupu (i). 'Oku 'asi ai ko e fakamolemole 'a e Palesiteni 'o e *Tonga Chamber of Commerce and Industry*. 'Oku 'asi kakato pē heni Sea 'a e kole fakamolemole 'a e tokotaha ko eni ko Paula Taumoepeau ki he 'Eiki Minisitā 'o e Potungāue. Ko hono 'uhinga kau ki'i lau atu pē ki'i konga ko eni Sea. " 'Oku tonu pē 'a e fakamatala na'e tuku atu mei he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue na'e 'osi fakahoko 'e he Potungāue 'a e ngaahi polokalama talatalanoa pea mo e *Tonga Chamber of Commerce* mo e kau pisinisi fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli." Sea ko e tu'u hake 'a e motu'a ni ia ko u tui ko e līpooti ē kuo maau pea na'e fai mo e talatalanoa 'oku lava mo ia. Na'e tuku ta'ofi ai e Fale. Ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni ko 'eku pou pou 'a'aku ki he kupu'i lao ko eni ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Vātau Hui: 'Etau feme'a'aki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga Niua, fakatonutonu 'a Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu pē ko e pehē 'e he Fakafofonga kuo lava 'a e *consultation* ko eni 'oku mahino ia mei he kau pisinisi pea mo 'enau fokotu'utu'u mai ki he fo'i lao 'oku te'eki lava e *consultation* ia 'oku nau kei fiema'u 'e nautolu ha faingamālie ke 'omi ha'anau to e lau ki he fo'i lao. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele 'oku 'ikai ke tali he motu'a ni ho'o fakatonutonu.

Vātau Hui: Sea ko e konga ko eni 'oku me'a mai ki ai e Nōpele ko e fokotu'u pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fo'ou ia.

Vātau Hui: Ko e fokotu'u mai pē ia 'a nautolu pea 'oku ou tui au ia Sea, fai pē toki fai pē ngāue ia ki ai, ko e me'a ia na'a tau nofo 'etau faka'amu ki ai ke 'omai e līpooti pea ko e līpooti eni ko 'ene maau ē 'a e ...

<009>

Taimi: 1410-1415

Vātau Hui: .. līpooti ē pea 'oku 'omi ai pea mo e fakamā'opo'opo ko eni fakamahino mai ai kia tautolu.

Sea, kapau te tau hokohoko atu ai pē te tau kei fononga pē 'i he fo'i laumālie tatau. Te tau fekihiaki pē. Ka ko e laumālie ko ē motu'a ni, 'oku nofo ia 'i he fakakaukau ko hono malu'i eni 'o e kau pisinisi Tonga. Ka u fai e ki'i talanoa ko eni Sea pea ko u tui pē 'e 'aonga pē. Ko hoku vahefonuá

pē ko e ki'i vāhenga ko eni ko Niuafu'ou. 'Oku 'ikai ke nau tali 'enautolu ke to e 'alu ange ha Siaina ke fokotu'u pisinisi ai. 'A ia ko hono 'uhinga pē, 'oku nau 'uhinga pē nautolu, ko e hā pē ki'i pa'anga mo e ivi ko ē 'oku ma'u 'e he kaka'i, tuku pē mu'a ki he ki'i kau pisinisi Tonga ai. Pea ko u hanga to'o mai pē ia ke fakatātā'aki. Pea neongo ko e ki'i motu si'isi'i 'a Niuafu'ou ka ko u to'o mai ke fakatātā'aki Sea heni 'a e loto ko ia e kāinga. Ko 'ene toki foki atu pē vaká ia toki 'alu atu mo e fiema'u ko iá hoko atu'aki. Ka 'oku mau fiemālie lelei pē mautolu 'i he fakahoko pisinisi 'a e kau pisinisi Tonga ko iá.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea, 'e lelei ke u,

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki,

Vātau Hui: Sea ka u ki'i faka'osi atu ai pē au ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mo ki'i kātaki kae 'oatu ai leva e me'a ko eni he manatu'i. Ko u kole atu pē 'Eiki Nōpele ka ke kame'a mai ki he motu'a ni, pea ke ki'i feinga ke mavahe mei he maiká he 'oku 'osi lāunga e kau Fakafofongá, maumau 'enau me'a fanongo he fu'u le'olahi.

Lord Fusitu'a: Uē, kātaki 'Eiki Sea. Kātaki 'Eiki Sea ko e le'o nōmolo pē ia 'a e motu'a ni 'oku le'o lahi. Na'a nau fa'a lāunga mai 'oku fu'u le'o si'i, ka ko 'eku 'ai eni ke.

Sea Kōmiti Kakato: Ka 'oku 'ikai ke ke tali e me'a 'oku kole atu.

Lord Fusitu'a: Tali lelei 'e au 'Eiki Sea, tali lelei 'e au.

Vātau Hui: Sea ko u kole atu Sea ke ki'i 'ahi'ahi pē mu'a e 'Eiki Nōpele,

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke tali ho'o tokoní.

Vātau Hui: ... 'ene me'a haké mo 'ene me'a hifó.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo kae me'a mai e, 'a e Fakafofonga.

Vātau Hui: 'Uhingá kae toki me'a mai ia kae tuku ke 'osi atu ai pē 'eku fakahoha'á Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: 'Io kapau 'e toki faka'atā mai ....

Fokotu'u ke tali Lao 'Inivesi mei Muli

Vātau Hui: Ko 'eku poupoú Sea, tau tali ā mu'a 'a e Kupu'i Lao ko eni Sea. Ko 'eku poupoú ia. Pea ko 'eku fokotu'ú ia Sea, tau tali eni ka tau hiki ā he ko hono 'uhingá 'oku mohe, tu'u ko eni, 'oku fakamohe mei 'ulu e ngaahi Kupu'i Lao mei heni ke tau alea'i.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e fakatonutonu eni 'Eiki Sea. Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga, Kātaki ko e fakatonutonu eni ho’o Nōpele. Me’a mai.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu. Ko e pehē ko ē ‘oku fiemālie pē ‘a Niuafou ia ke ‘oua ‘i ai ha kaunga ia ‘a ha pisinisi muli ki ai, kiate au ‘oku hala ia ‘Eiki Sea. Ko au ‘oku fie tō kava ‘i Niuafou, ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku silini ke fakapa’anga’aki e me’a ko iá. Ko e Lao ko ení ‘oku ne ta’ofi ‘e ia ke u kumi ‘e au ha ‘inivesitoa mei muli ke tokoni mai ki he’eku pisinisi ke fakalele me’a ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ke u ki’i tokoni atu ‘o fakatonutonu atu Sea kātaki.

Lord Fusitu’a: ‘Oku hala e,

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku hala e me’a ko ē ‘oku ke me’a’akí. Na’e ‘osi me’a mai e ‘Eiki Minisitā ‘anenai ‘oku tali lelei ‘a e ngaahi me’a ko ena ‘o kapau ko ho’omou feinga *partnership*. Na’e ‘ikai ke ne hanga ‘o fakafepaki’i.

Lord Fusitu’a: ‘Io ka ‘e hoko leva ‘eku kautahá ko e pisinisi muli Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Lord Fusitu’a: Pea ‘ikai ke, ta’ofi au ia mei he ‘ū me’a tuku mavahe.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu e ma’u ko ení he ‘oku ma’u hala.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a ki lalo. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e, na’a ku lele mai he’eku me’alelé ko u fanongo mai ki he’etau feme’a’akí. ‘Oku ou talaatu pē eni ke tau mea’i mu’a e me’a ko iá ‘e Hou’eiki Mēmipa. ‘Oku tau ‘i hení ke tau fakafofonga’i e kakai e fonuá e kau Tonga. Pea ko e fo’i Lao ko ení ‘oku ne feinga’i ke ne hanga ‘o tuku makehe ‘a e kau pisinisi Tonga ke nau lava fai ‘enau ngāue. Ha’u leva e ni’ihi ia ko e kautaha ko eni ‘oku ui ko e *Chamber of Commerce*, ‘o ha’u ia ‘o fakamatala mai ia ki he me’a ko ē ‘a e kau Tongá. Pea te u talaatu hono palopalemá ‘eni. Ko e tokotaha ko eni ‘oku ne hoko ko e Palesitení, ‘oku ‘i ai ‘ene kautaha ‘ana ia ‘oku haea ia ‘oku ui ko e *Nautilus*. ‘A ia ko e kautaha ia mei muli ‘oku nau fai ‘a e,

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea, ko ‘eku kole atu ‘etau Tu’utu’uní ko e lau fakafo’ituitui eni ki he tokotaha ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘i hení ke ne tali ‘a e tu’uaki ko iá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai ko ‘eku lau atu eni e līpooti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e līpootí ‘oku ‘omai ai ko e Sea ‘o e *Commerce, Chamber*.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Te u tala atu leva ‘e au ‘a e me’a ko ení ‘e Sea.

Lord Fusitu'a: Ko fē'ia 'a e fekau'aki 'a e, ha me'a fekau'aki mo e *Nautilus* he kau, he līpooti 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai ka u ki'i tali atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a ki lalo Nōpele.

Lord Fusitu'a: 'Alu eni ia he fakafo'ituitui 'ene me'á 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e 'alu ko ē ha taha ki he *Chamber of Commerce* 'oku ne 'alu 'o fakafofonga'i 'ene *interest*. Ko e *interest* 'a e tokotaha 'oku 'alu ki he *Chamber of Commerce* 'oku 'i ai 'ene pisinisi Tonga. Sai 'aupito ia kiate au. Na'a ke me'a mai fekau'aki mo e *interest* Tonga, 'e mahino kiate au 'oku ke fie malu'i ho'o kautaha Tonga pea te u tokoni atu ki ai pea te u 'ai e tokotaha muli ke kehe. Sai, tokotaha tatau ko eni 'oku 'i ai 'ene pisinisi 'a'ana ia mo e kau muli ko eni, 'oku ha'u ia he tafa'aki to'ohema ko iá.

<001>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ko e kongā ia 'oku ou talaatu ai 'oku *conflict* pē 'oku fēpaki *interest* ko eni.

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea 'oku 'ikai ke u to e tali au ke to e ha'u e kakai ko iá 'o talanoa mai kiate au.

Lord Fusitu'a: Sea ko e lau fakafo'ituitui eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: Ki he tokotaha 'oku 'ikai ke 'i heni ke tali 'a e ngaahi tukuaki'i ko eni 'Eiki Sea. Ko 'etau tu'utu'uní ke faka'apa'apa'i mu'a.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā e, mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka te u tohi ki ai he 'aho ni pē 'o talaange ki ai pē 'oku 'i ai ha'ane *interest* e kautaha muli ko 'eni.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ia 'a e Feitu'u na ke ke tohi ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea te u ha'u 'o lau atu ia heni kapau 'oku mou fiema'u.

Lord Fusitu'a: Ka ko e 'Eiki Sea 'oku ke mea'i pē 'etau Tu'utu'uní.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me’a ā ki lalo ko u lave’i e me’a ko iá Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō Sea. Te u tohi ki he tokotaha ko ení ‘o ‘eke ange ki ai pē ‘oku ‘i ai ha’ane *interest* ‘i he kautaha muli ko eni ‘oku ou talaatu pea te ne tohi mai faka’ofisiale pea te u ‘oatu kia moutolu. Ko e poini eni ‘oku ou ‘uhinga ki aí. Taimi lahi ‘oku ha’u e ni’ihi ‘o talamai ‘oku nau lea mai ‘o fakafofonga’i e kau pisinisi ka ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene *interest* kehekehe. ‘I he tafa’aki ‘o e kau pisinisi Tongá ‘oku tonu ‘ene fakamatala mai kiate au. Ko ‘ene heke ko ē ki he tafa’aki ko ē ke ne fakafofonga’i mai kau pisinisi mulí ‘oku hala kiate au e fakamatala ko iá pea ‘oku ‘ikai ke u tali ia ‘e au. Ko e poini ia ‘oku ou talaatu.

Lord Nuku: Sea ko e kole pē ‘a’aku ia ke ki’i fakatonutonu ange ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ko e pisinisi ko ení ‘a eni ko ē ‘oku hanga he ‘e ‘Eiki Minisitā ‘o tukuaki’i ki ai e Palesiteni ko ē ‘o e *Chamber of Commerce*. ‘Osi tali he Kapineti pea tali he Pule’anga ke fakahoko. ‘Oku ‘i ai e totonu ‘a e tokotaha ko eni ke ne fakafofonga’i. ‘Osi fakangofua ia fakalao ke ne fai e me’a ko iá. Kapau ko e ‘uhingá ko ‘eku fakatonutonu ki aí ko e totonu ko ē ‘a e tokotaha ko ení ‘Eiki Sea ‘osi ma’u ia ka ‘oku tukuaki’i ia heni. Ko u kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Minisitā ki’i fakamavahe mu’a mei ai he koe’uhí na’e ‘osi foaki e totonu ia ko iá ma’a e tangata ko ení he laó.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko u tali pē ‘e au ‘Eiki Sea.

Lord Nuku: Fakatonutonu pē ia Sea. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko u tali pē au Sea ko e lēsisitá he na’e fai ange kia mautolu. Ko u tali pē ‘e au. Ko e tokotaha ko ení ‘oku ne fakalele ‘a e pisinisi muli ‘a eni ko ē ‘oku ou lave atu ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pea ‘oku ‘i ai ‘ene pisinisi Tonga pē ‘a’ana. Ko e fo’i lao ko eni ‘oku ou feinga atu ki aí ko e fo’i lao ia ke ne talamai, ha’u ‘i ho’o pisinisi Tongá ke ta talanoa ‘a e me’a ke malu’i ‘aki ai koe. Taimi ko ē ‘oku ou ha’u ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane *interest* ‘a’ana ‘i he kautaha mulí pea fakamatala mai ia mei he lēvolo ‘o e tokotaha pisinisi mulí.

Sea Kōmiti Kakato: Tonga.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ka ne ha’u ia ke ne fakafofonga’i e le’o ‘o e Tongá te u talaatu ‘oku hala e fokotu’utu’u ko iá pea he ‘ikai te u fanongo au ki ai. He ‘ikai te u fanongo au ki ai. Ko ‘eku ‘ai māhino atu pē.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea, ‘Eiki Sea kātaki. Ko u ki’i lāunga atu pē au ‘oku fu’u longoa’a eni ia kiate au ‘o hangē pē ko ho’o me’a ‘anenaí.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: ‘Io kātaki fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele.

Vātau Hui: Sea ka u faka’osi atu ai pē mu’a Sea ‘eku fakahoha’á he kuo ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Vātau Hui: Afe foki e, ‘a e fēme’a’akí ia ki he me’a ‘oku me’a mai ki ai e Hou’eiki Nōpele ko ē ‘a Niuá. Hou’eiki Nōpele ‘o Niuá, fakamolemole pē ko taua pē heni. Na’e tu’o fā mahalo he ta’u kuo ‘osi e folau atu ‘a e motu’a ni ki Niuá, Niuáfo’ou pea mau fono ai mo nautolu ko e me’a eni na’e me’a mai ‘aki ‘e he kāingá. ‘Oua na’a ‘omai ha pisinisi Siaina ki Niuá ni. Mautolu mau kei fe’unga pē he ki’i pisinisi Tonga.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Ko e me’a atu ‘a e Feitu’u na ta’u ‘e taha. Ta’u ‘eni ‘e nima ‘eku fono fakafonua, fono fakavāhenga, fono fakakolo ‘i Niuáfo’ou ko ‘enau pehē mai ‘oua e ‘oange falekoloa Siainá. ‘Ikai ko e pisinisi Siainá.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Sai Sea.

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘i ai e ‘ū pisinisi kehe ia ‘oku fiema’u e *investment* ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Vātau Hui: Mālō, mālō ‘aupito Sea. Ko u fakamālō pē au ki he Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘a Niuá fakatonutonu ‘oku faí. Ka koe’uhí ko ‘eku fakatonutonu pē foki ki he’ene ma’u, ki he me’a ko ē na’a ne me’a mai ‘aki ‘anenaí ko e lotu ko ē kaingá ke ‘oange ka koe’uhí ko ‘eku fakatonutonu ‘e ‘ikai ke ‘i ai ha pisinisi Siaina ‘i Niuáfo’ou ‘o a’u ki he ngata’anga ‘o ‘enau mo’ui, ko ‘enau fakahoko mai ia. Sea kau foki mai au ko u pou pou atu au Sea ki he kupu’i lao ko ē na’e fokotu’u.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Na’a tau hanga ‘o tukuange e taimi lahi ki ai pea fai mo e *consultation*. Pea ko u tui ko ‘ene maau mālie na’e felōtoi e Fale ni ki ai kau Hou’eiki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’iha’angana: Sea ke u ki’i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni Fakafofonga. Te ke tali pē ?

Vātau Hui: ‘Io.

Lord Tu’iha’angana: Hangē kiate au ‘oku me’a holo e Fakafofonga he fu’u veeni ko e tokoni ‘a e Pule’anga Siaina?

Vātau Hui: Sea mo’oni ‘aupito ia. ‘Oku ‘i ai e fu’u veeni ia ko e tokoni ‘a e Pule’anga Siainá ka koe’uhí foki ko e loto eni ia e kāingá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Pea ‘oatu leva ‘e au e loli ki ai ko e loli ia ‘a Siaina. Pea u talaange, ko e loli ena ‘a Siaina, ‘oatu kia moutolu. Tukuange pē ia Sea ka ko e loto ko ē ‘o e kainga ke ‘oua mu’a ‘oange e pisinisi. Sai e loli ia, ‘oatu e lolí ia ke fētukutuku ’aki nautolu he akó.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Pea ‘ikai ke ngata aí, ngāue’aki e loli ki he ngaahi me’a kehe ‘o e fonuá.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Sea ko ‘eku fehu’i ...

<002>

Taimi: 1420 – 1425

Lord Fusitu’a: Tapu ange mo e Fakafofonga. Pē ko e hā (tapu ange mo e Feitu’u na) . Ko e hā ha poa ‘a e Feitu’u na kapau ‘e me’a mai ‘a e Pule’anga Siaina? ‘Ikai ke fiema’u ‘emau pisinisi, tuku ‘aupito mo ha’amau to e tokoni ki he ongo Niua.

Fokotu’u ke tali ‘a e Lao ‘Inivesi Muli

Vātau Hui: Sea! Mālō ‘aupito ki he fehu’i kuo fai ‘e he Nōpele. Ko Niuatoputapu ‘oku ‘i ai ‘a e falekoloa Siaina ai. Mau polepole mautolu ‘i he falekoloa Siaina ‘i he ‘aho ko ia. Pea ko e me’a ia ‘oku ou tala ai ki he Pule’anga Siaina. ‘Oku ‘i ai ‘a e Falekoloa Siaina ‘i Niuatoputapu. Ko Niuafō’ou ...ko e kāinga ia ‘o e Hou’eiki ko eni Sea. ‘A eni ‘oku ne tu’uaki mai ke ‘oua te tau tali ‘a e Lao ko eni Sea.

Sea, ko u fokotu’u atu ke tau pāloti. Ko ia pē Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki! Ko e me’a ko eni tau ‘oange ke me’a mai ‘a e Fakafofonga Fika 3 ‘o Tongatapu. Ka ke mou me’a’i mai kuo fokotu’u mai ke tau pāloti pea kuo u poupou. Ka mou me’a mai ka mou laumālie lelei.

Poupou ki he kongā lahi e Lao ‘Inivesi ke fakalelei’i founga ngāue e Potungāue

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea, na’e tatau pē mahalo mo e tokolahi ‘a e kau Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato na’a tau fanongo kotoa pē ki he ngaahi felāfoaki. ‘Oku ‘i ai ‘a e mahino mai ‘oku ‘ikai fu’u mahino pē ko e ha koā ‘a e fu’u lisi ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki. Ko e me’a mahu’inga ia Sea, ke fakamahino’i ko e ‘u lisi ia ko eni, ‘oku ‘osi lolotonga lele pē ia he taimi ni. Ko e kongā lahi ‘o e fo’i lao ia ko eni, ko e tākaki mai ha founga ‘oku to e lelei ange. Hangē ko hano ‘oange ha ‘aho ‘e 5 ke fakahoko mai ai ‘a e ngāue. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku ou poupou lahi ki ai Sea. He ko e ‘uhinga ‘oku ne hanga leva ‘o teke ‘a e Potungāue ke fakahoko ‘a e fatongia ‘i ha taimi ‘oku ki’i vave ange. Ko hono tuku ‘atā, ‘atā leva ia pea toki fai ‘a e ngāue ‘a e Potungāue ko ia. Tau pehē ki ha māhina lau māhina. ‘A ia ko hono faka’asi pau mai ko ē ‘i he lao, ‘o pehē mai ko e ‘aho ‘e 5 pē ko e ‘aho ‘e 20. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku poupou ki ai ‘a e motu’a ni Sea.

Ka ko ‘etau talanoa ko eni ki he ngaahi lisi. ‘Oku ‘i ai ‘a e lisi tapu. ‘A ia ko e ‘u lisi ko ‘eni ‘oku ‘omai ia mei he lisi ‘a e ‘u *business license* ‘oku nau *under* ia ‘i he mafai ko ia. ‘A ia ‘oku mahino ‘aupito pē ‘a e ngaahi pisinisi ia ‘oku tapu ‘aupito. Pea ‘oku ‘i ai leva mo e lisi ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki – ‘a e *reserve list*. Pē ko e lisi ia ‘oku tuku makehe ki he kakai Tonga pē. *Reserve list* ko e Lisi ia ‘o e ngaahi pisinisi tuku makehe pē ia ki he kakai Tonga. Ko e taimi pē ‘e liliu ai ‘a e lisi ko eni ko e fai ha talanoa ‘a e ‘Eiki Minisitā mo ‘ene Potungāue mo kinautolu ko eni ‘oku felālāve’i ‘i he sekitoa ko ia.

Kupu 10(3) fekau’aki mo e founga ke vakai’i ‘aki lisi tukumakehe & lisifakangatangata

‘Oku ‘omai ‘e he Lao ko eni ‘a e Kupu 10(3). ‘Oku ne fakapapau’i mai ai ‘a e founga ke fai ai hono vakai’i pē ko hono *review* ‘a e lisi ko eni. ‘Oku fakahoko mai heni kuo pau ke ‘e ‘i loto ‘i he ta’u ‘e tolu, kuo pau ke fai ‘a e ngāue ke to e siofi mo hono to e vakai’i ‘a e ngaahi lisi ko eni. Pea ‘asi mai ko ena he 3 ko hai ‘oku tonu ke fai ha fepotalanoa’aki mo ia, Pule’anga, *private sector*, pea mo e ‘u kautaha ‘oku ‘ikai Pule’anga. – *NGOs* Sea. ‘A ia ‘oku mahino ‘a e to e fakalahi ange ‘a e fakama’ala’ala mo e *details* ‘i hono ‘omai ‘i he Lao ko eni’i he fo’i lao ko eni ‘i he 2002. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai Sea. Ke mahino ko e *reserve e list* ‘oku ‘i he taimi ni pē mo ia ‘oku lolotonga ‘i he vaeua. Ka ko e taimi pē ‘e ala liliu ai, hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e Nōpele. Ko e taimi pē ia ‘e toki lava ke fai ha *consultation* pea ‘omai leva mo ha Fokotu’u. Tau pehē. To’o ‘a e fa’ahinga pisinisi ko ē mei he Lisi. Ko e taimi ia ‘e ala liliu ai ‘a e *reserve list*.

Ko e lisi leva ‘e taha ‘a eni ‘oku ui ko e lisi fakatangata – *restricted list*. ‘A ia ko e lisi ko ia ko e ngaahi pisinisi ‘e ala fai ‘e ha taha muli ‘o kapau ‘oku ne lava ‘o ma’u ‘a e ngaahi makatu’unga ‘oku ‘asi fakapapau’i atu ‘i he *Regulation*. ‘A ia na’e ‘osi fai ki ai ‘a e feme’a’aki pea ‘e toki fai ha talanoa ki he ngaahi makatu’unga ko ia ‘amui. ‘A ia ko e ngaahi lisi ia. Ko e lisi tapu ‘aupito, lisi ‘oku tuku makehe, taimi pē ‘e toki fai ai ‘a e *review* ‘e lava ai ‘o liliu ai. Mo e lisi ko eni ‘oku ui ko e *restricted list* pē ko e lisi fakatangata, ‘e lava pē ‘o fai ‘a e pisinisi ko ia ‘e ha taha muli ‘o kapau ‘oku ne ma’u ‘a e ngaahi makatu’unga he *Regulation*. Ko u tui ko e tokoni atu pē ia ke fai mo tau nga’utu atu ā pē ko e hā e ‘uhinga ‘o e ngaahi A ia ko e lisi ko ia ko e ngaahi pisinisi ‘e

ala fai 'e ha taha mulu 'o kapau 'oku ne lava 'o ma'u 'a e ngaahi makatu'unga 'oku 'asi fakapapau'i atu 'i he *Regulation*. Pea ko hono vakai'i ko eni 'a e lisi Sea 'asi ko ena he Kupu 10(3) 'oku mahino 'aupito ai ko e (a) 'Oku ne pehē 'o felāve'i tonu mo kinautolu 'oku felāve'i mo e ngaahi tu'unga fakafonua mo fakalotofonua, fakatu'apule'anga mo kinautolu 'oku felāve'i mo e sekitoa taautaha mo e ngaahi kautaha 'oku 'ikai fakapule'anga. Pea ko e (b) leva. 'Oku pehē mai, mo e kakai fakalukufua. 'A ia 'oku 'osi tuhu'i mai pē 'e he Lao ia 'oku 'i ai 'a e faingamalie...

<004>

Taimi 1425-1430

Siaosi Sovaleni: 'o kapau 'e vakai'i eni ke fai ha sio kia kinautolu 'oku felālāve'i mo e ngaahi sekitoa ko eni pē ko e hā ha'anau lau ki he tupu mei ai ha ngaahi *recommendation* pē ko ha ngaahi faitu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā.

Poupou ki he Fokotu'u ki ha Kōmiti & sea Minisita nau vakai'i ngaahi lāunga he lāunga 'ikai tali laiseni pisinisi

Ko e me'a 'oku fai 'a e tokanga ki ai Sea ko e kupu ko eni ko eni hono 'omai ko eni ko eni hono 'omai ko eni ko eni kapau na'e 'ikai ke tali 'a e kole ha laiseni ha taha 'oku fai foki 'a hono vakai'i ko ē ha kole laiseni, fai ia 'e he *CEO*, ko e *CEO* ko ia 'oku failesisita ko eni ki he ngaahi laiseni ki he ngaahi pisinisi mei muli. 'A ia kapau leva 'oku ke loto mamahi pē 'oku 'ikai ke ke fiemālie 'i he fo'i faitu'utu'uni ko ia 'a e *CEO*, te ke tangi leva ki he 'Eiki Minisitā, ko e lao lolotonga 'ikai ko e Lao Fakaangaanga ko eni, lao lolotonga 'oku 'ave ia ki he tokotaha 'oku fakanofu 'e he 'Eiki Minisitā, 'oku 'ikai ko e Minisitā ia 'oku faitu'utu'uni ai, ko e tokotaha kehe ia 'oku fakanofu 'e he 'Eiki Minisitā. 'Oku 'i ai ko 'eku poupou ki he fokotu'u 'anenai 'a Vava'u 15, fēfē 'o kapau 'e fai pē me'a tatau ka tau hanga 'oange ki ha kōmiti 'oku Sea pē ai 'a e 'Eiki Minisitā, kae mo ha fakafofonga tau pehē fakafofonga mei he *Chamber*, pea ha'u mo ha fakafofonga 'oku fili pē ia 'e he Minisitā. Ko e fo'i toko tolu ko ia 'oku ou tui mahalo 'e to e faingamālie ange ai mo si'isi'i ai 'a e faingamālie 'e lava 'o hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 15, 'a e *corruption*. 'I ai 'a e faingamālie leva heni he 'oku nau tokotokolahi, toko tolu, te nau fai ai 'a hono sivi'i kā fai ha faitu'utu'uni 'oku fakapotopoto. Hangē pē ko e ko e fakamā'ala'ala 'a Vava'u 15, 'ikai ko e 'uhinga eni ia ki ha 'Eiki Minisitā, ko 'etau fa'u lao ke lava 'o tu'uloa pē ko e Minisitā ko eni pē ko e Minisitā ha Pule'anga hoko mai pē ko hai pē 'Eiki Minisitā, kaekehe pē ke fai hotau fatongia ke malu'i he 'ikai ke 'i ai ha faingamālie te ne faihala ai hono fatongia.

'Oku ou tui leva ai ko e kōmiti ko eni 'oku 'ai ko e 'oatu pē ki he Pule'anga. Fēfē 'o kapau 'e tali 'ai 'a e Minisitā 'o Sea ke na hanga 'o vakai'i 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku mamahi ai ha taha. Pea 'oange leva pea tau pehē mo ha fakafofonga pē ko e *Chamber* pē ko hai, pea 'ave pē mo ha fili pē 'a e 'Eiki Minisitā, fo'i toko tolu ko ia 'oku ou tui faingamālie leva ai 'a e fo'i lao ko eni ke tau pehē ke ne tataki 'a e ngaahi mahu'inga me'a 'oku tau fa'a nofo 'o muimui ki ai hangē ko eni ko hono feinga'i ke 'oua 'e 'i ai ha fakasi'isi'i 'a e *corruption* pē ko hono tuku 'a e *corruption* ko e tokoni ia Sea ko ē ki h ono fakamā'opo'opo 'a e kupu ko eni ko eni 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea, kā ko hono ko e faka'amú ia ke tau femahino'aki ē 'i he ngaahi lisi ko eni na'e fai 'a e talanoa atu ki ai 'anenai, kā tau 'unu atu ā ki he fanga ki'i me'a hangē ko eni ko 'eku lau ki he fiemna'u nai 'e he Minisitā ko e hā 'a e me'a na'e to'o ai 'a e fili 'a e Minisitā 'i he lao lolotonga. Ko e lao

lolotonga ‘oku fili ‘e he Minisitā ‘a e tokotaha ke ne hanga ‘o vakai’i ‘a e tu’utu’uni, kā ko eni ia ‘oku ‘omai ia ki he Minisitā. Pea ko e faka’amu ia na’a to e lava pē Pule’angá ‘o sio na’a ‘oku toki sai ange pē vakai’i ange ke ‘ai pē ā ha ki’i kōmiti Sea pē ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, pea mo ha fo’i toko ua kehe, ‘uhinga ka tau ‘unu atu kimu’a mei he fo’i fakapona ko eni Sea.

Ko e anga pē ia ‘a e fakamā’ala’ala mo e fokotu’u fakakaukau Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Vava’u 16.

Fokotu’u Vava’u 16 ngaahi pisinisi ke fakakau he lisi tukumakehe

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea, fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kāpineti, pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele, fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. ‘Eiki Sea mālō mu’a ho’o laumālie lelei ki he ho’atā ni pea ‘i he lolotonga pē ‘etau feme’a’aki ‘i he me’a ko eni ko ē ko e *reserve list*, lisi tuku makehe pea mo *e restricted list*, lisi fakangatangata ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u, pea mo e kole atu pea mei he finemotu’a pea mo e kāinga ko eni ko ē ‘oku ou si’i fakafofonga’i atu pea mei Vava’u. Ko e fokotu’u Sea fokotu’u atu ki he Feitu’u na pehē ki he ‘Eiki Minisitā pea mo e Pule’anga pea mo e hou’eiki ‘o e Fale ‘Eiki ni, na’a lava ke fokotu’u atu mu’a ke fakakau ‘a e pisinisi kava Tonga, pisinisi tapaka Tonga pea mo e pisinisi vanila ‘i he lisi tuku makehe ma’ae Tonga. Koe’uhí Sea he ‘oku ko e me’a eni ‘oku lava ‘e he kakai hotau kakai ko ena ‘a kitautolu, lava honau ivi ‘o fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ko eni, pea ‘i he taimi tatau Sea ‘oku nau lava ‘o tō pea lava ke nau to e fakamāketi’i atu ‘a e ngaahi me’a ko eni hangē ko e kava pea mo e vanila, pea mo e tapaka Tonga. Ka u ki’i fakatātā ‘aki pē eni Sea, ‘i Vava’u ko e fakatau atu ko ē kava Tonga ‘e he Tonga tau pehē pē ‘oku ‘i he laine ‘o e 150 ki he kilo, kā ko e taimi ko ē ‘oku fakatau atu ai ‘e he Siaina, taimi ‘e ni’ihi ‘oku ‘i he pa’anga ‘e 100 ki he pa’anga ‘e 120 ki he kilo. Ko e taimi ‘e ni’ihi foki ‘oku tau ō foki ‘a e ni’ihi ...

<005>

Taimi : 1430-1435

‘Akosita Lavulavu : ... sio e kau Tonga, ō ‘o fakatau mei he Siaina, koe’uhí ko ‘ene ma’ama’á. Na’e ‘i ai e me’a na’e fakahoko mai ‘e he tokotaha pē pea mei Vava’u. Ne nau lele atu ki he falekoloa Siaina’o fakatau e kava kilo e 1, ke fai’aki ‘enau ki’i faikava. Pea ohu hake kavá ia, Sea, hangē ‘oku faikehe e kavá ia. Ta ko ē, Sea, na’e *mix* ‘aki ia e hu’akau, pauta hu’akau, ‘asi e kavá. ‘A ia kiate au, mo e anga ‘eku tuí, pea pehē pē ki he kakai ko eni ko ē ‘i Vava’ú, ‘oku fiema’u ke malu’i ‘etau ngaahi ngoue, hangē ko eni ko ē kavá, ke lava pē ‘o fakatau atu mo tuku ‘i he tu’uga totonu, ‘oku tonu ke tuku atu ai ‘a e kavá. Pea ‘i he taimi tatau, Sea, ko e tapaka tonga, māhina pē e 3, tō e tapaka tonga, lava ‘o fakatau atu ma’u e pa’anga lahi ai. Ko e ‘ū ngaahi me’a ko eni ‘e lava ke ma’u ai ‘a e pa’anga lahi ‘aupito ‘a e kakai, hotau kakaí, ‘oku tau lava lelei ia ‘etautolu.

‘I he taimi tatau, Sea, ‘oku ou fie tākaki atu pē ki heni, ‘a e pisinisi faka-takimamata ko eni ko e mamata pea mo e kakau pea mo e ngaahi tofua’a. Ko hono ‘uhingá, Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ki he ni’ihi lolotonga ko ē ‘oku nau ma’u laiseni. ‘Oku ‘i ai foki e ni’ihi ia ‘ia nautolu ‘oku nau mali mo e Tonga, pea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia ‘ia nautolu ‘oku nau ‘osi tangata’i fonua, ‘osi Tonga

‘aupito nautolu ia. Ko e faka’amú, Sea, ‘oku ‘i ai e ni’ihi ia, ‘oku nau toki ō mai pē kinautolu ia ki Vava’u ‘i he taimi ko ē ‘oku *whale watching season*, taimi ko eni ko ē ‘a e mamata tofua’a, pea mo e kakau mo e tofua’á. ‘Oku ‘ikai ke fiema’u ia, Sea. Fiema’u ke nofotaha pē ‘a e pisinisi ia ko eni, ma’a e kakai Tonga, he ko e ivi pea mo e me’a kotoapē e Tonga, ‘oku ne lava fakahoko e ngaahi me’a ko eni.

Pea mo e faka’osí, Sea, ‘oku ou faka’amu pē ke fakakau atu heni pea mo e *handicraft*. Ngaahi lalanga, pea mo e ngaahi ta’ovala mo e hā fua e ngaahi me’a ko iá. ‘I he ‘aho ni, Sea, kuo lava ke fakatau ‘e he Siaina, fakatau atu ‘etau ngaahi ta’ovala pea mo e ngaahi me’a pē, ī, mo e kato faka-Tonga mo e ngaahi me’a pehē. Kuo nau fakatau atu ia ‘e kinautolu Ma’u ‘enautolu e pa’anga lahi mei ai. Ka ko e me’a ia ‘oku tau lava’i ia ‘etautolu, e Tongá. Ka ko e fokotu’ú, Sea, na’a laumālie lelei pē ‘a e ‘Eiki Minisitā pea pehē ki he Pule’angá, na’a lava mu’a ke fakakau atu eni ki he *reserve list*, fakakau atu e ngaahi me’a ko eni na’a ku toki fakalau atú, ko e ‘uhingá, nau fetu’utaki mai pea mei Vava’u ki he ngaahi me’a ko eni. Pea ‘oku ou tui au, Sea, pea ‘oku ou pou pou lahi ‘aupito au ia ki he fo’i Lao ko eni, pea ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e Lao ko ení, ‘Eiki Sea, pea mo e ngaahi fokotu’u ko ē na’a ku toki ‘oatu. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Malo, me’a mai Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na, Sea. Tapu ki he Hou’eiki Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea, ko e lisi eni, ko e *reserve list* eni, ‘oku ‘osi kau pē ai e kavá ia, mo e ‘ū me’a ko ē ‘oku fiema’u ‘e he me’a, ‘i he tu’u ko ē ‘a e Lao motu’a.

Tokanga ki ha lau e Fale Alea ki he ngaahi fiema’u mei he *Chamber of Commerce*

Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai, ‘Eiki Sea, hangē kiate au kuo lahi hono fokotu’u ke fai mo tali e Lao. ‘Oku te’eki ai ke ‘i ai ha lave ‘a e Fale ni ia, ki he hā e fiema’u ko eni ko ē na’e ‘omai mei he *Chamber of Commerce*, fakafofonga’i mai ‘a e kakai ‘o e fonuá. Kuo ‘i ai e fu’u lisi peesi e 2, kamata mei he 1 ki he 5, fai ai mo e ngaahi fokotu’u makehe. Ko e hā ‘a e ngāue ‘a e Fale ni kuo fai ki ai, ‘Eiki Sea, kuo ‘ai ai ke tau tali ‘a e Lao ni, ‘oku te’eki ai ke fakakaukau’i ‘a e ‘ū me’a ko ē na’e ‘uhinga ai ‘a e *consultation*. Ko hono ‘uhingá ke ‘omai e loto ‘o e kakai, pea tau fakakaukau’i. Ko e kole pē ia ko ē ki he Minisitā. Pē ‘oku tali ka tau ngāue ki ha me’a kae lava ke fakalelei’i e Lao fakatautu ki he me’a, pea kapau ‘oku pehē ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he Pule’anga, ‘a e loto ko eni mo e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai, pea tau sio ki ai pē ko e hā e me’a ‘e hokó, Sea. Ka ko ē kuo fokotu’u ke tau tali e Lao te’eki ai ke fai ha ngāue ‘e taha ki he ngaahi kole ko eni mei he kakai ‘o e fonuá, mo e kau pisinisi ‘o e fonuá, Sea. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu, tau foki mai ‘o tau lave ki he ‘ū fokotu’u ko eni, pea tau toki fakakaukau’i hono tali mo hono ta’etali ‘o e Lao ni, ‘Eiki Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō... .

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Sea ke u ki’i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘Io, tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e

Taimi : 1435-1440

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : mo e Hou'eiki Mēmipá, kole fakamolemole atu he ki'i hiki hoku le'ó, ki'i 'alu hake 'a e māfana 'iate au ha taimi 'oku ha'u ai ha taha 'o feinga ke ki'i fakapoto pehē mai kiate aú, ka 'oku ou kole fakamolemole atu. 'Oku ou fokotu'u atú, ko e ngaahi fokotu'u kotokotoa ko eni na'e 'omai 'e he *Chamber of Commerce*, ko e fo'i *output* pē ko e fo'i *outcome*, pē ko e ola ko eni 'o e fakataha fakalūkufuá, te u fakatātā 'aki eni. 'E 'ikai ke ha'u ha tokotaha ta'o mā taautaha ia 'oku kau 'i he *Chamber*, 'o hū mai ia ai, 'o talamai 'ene ngaahi fokotu'ú ki he Lao ko eni. Ko e founjá 'oku taha pē, te ke ha'u koe mei ho'o kulupu, pē ma'u'anga mo'ui ko iá..

Lord Fusitu'a : Sea, fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Poupou ke fakafoki ngaahi fokotu'u mei he TCCI ki he Pule'anga fai nau ngāue ki ai

Lord Fusitu'a : Sea, 'oku 'osi mea'i 'e he 'Eiki Minisitā, pea ko eni kuo me'a 'aki 'e he Fika 3, pea ko eni kuo me'a'aki 'e he Fika 15, 'ai ha Kōmiti 'oku 'i ai 'a e Minisitā, pea 'i ai mo e *Chamber of Commerce*, pea 'i ai mo ha taha 'oku fili 'e he Minisitā mei he sekitoa hangatonu ko iá, pē ko e Kōmiti ko iá, ke ne fa'u 'a e ngaahi lisí, pea ko ia ke ne aofangatuku 'i he foaki atu he *Certificate Foreign Investment*. 'A ia 'oku ou poupou'i e fokotu'u ko ē, fakafoki ki he Pule'angá, ke fakahoko kotoa 'a e ngaahi me'a ko eni ko ē mei he aofangatuku ko ē 'o e *consultation*, he ko e 'uhinga ia 'o e *consultation*, ke 'omi e 'ū me'a ko eni 'o fakahū he Lao. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele, kuo mahino e me'a ko eni. Ko e me'a 'oku ou 'oatu ke mou me'a ki ai Hou'eiki, ko e ngaahi Lao kotoa pē 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku loto, 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku ta'eloto. Ko e 'osi ko eni 'a e *consultation* ko eni kuo fakahokó, 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau toe fokotu'u mai. Ko e me'a 'oku fiema'u ko ia 'e he Minisitā, ka 'oku ke ngoue, ha'u he kulupu ngoue, ka 'oku ke toutai, ha'u he kulupu toutai. Ko e me'a ko eni 'oku mou loto ki ai Hou'eiki, ko e ha'u ko ē 'a e Sea ko eni ko ē 'o e fo'i kautaha ko eni fakalūkufuá, ke ha'u ia mēmipa he ngaahi me'a ko ia 'oku mou fiema'u. Ko hono mo'oní 'oku 'omai 'e he Minisitā ko eni, ka 'oku ke toutai,

Lord Fusitu'a : Kātaki Sea 'oku 'ikai ke tonu ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i tatali ki lalo 'o fakafanongo ki he me'a ko eni 'oku fakahoko atu. Ka 'oku ke toutai, ha'u 'o talanoa mai he toutai. 'Oua te ke ta'o mā, ha'u koe 'o talanoa toutai. Ko e me'a ia 'oku mou fetō'aki ai, pea 'oku fiema'ú ke mahino, mou me'a mai he me'a ko ia 'oku mou loto ke fai ai 'a e talanoá, kae 'oua te mou ōmai moutolu 'o fakatonutonu fakatonutonu. Ka 'oku mou talanoa mai he me'a ko iá, tau 'alu ki he me'a ko ia.

Lord Fusitu'a : Sea, ko ia Sea, tonu e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Nōpele, me'a ki lalo.

Lord Fusitu'a : Kātaki Sea ke 'osi atu 'eku poini.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'eku fakatokaanga fika 1 eni kia koé, me'a ki lalo.

Lord Fusitu'a : Ko e hā 'a e ta'efaka'apa'apa 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ?

Sea Kōmiti Kakato : 'A ena 'oku ke to e fai mai. Me'a ki lalo.

Lord Fusitu'a : Ko e kole faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e taimi 'oku fakahoko atu ai 'e he motu'a ni ha me'a, pea ke me'a ki lalo 'o tangutu 'o fakalongolongo ai.

Lord Fusitu'a : 'Oku tali lelei 'e he motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato : Kae 'oleva ke 'osi 'a e me'a ko eni 'oku ou 'oatu. Fakatokanga fika 2, Fusitu'a, me'a ki lalo. Me'a mai Minisitā.

Taukave'i Pule'anga ko e ngaahi fokotu'u mei he TCCI ke toki 'ai ia he Regulation

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, mālō 'aupito. 'Oku ou tali 'e au 'a e fakakaukau ko ia 'oku 'omai 'e Tongatapu 3, pehē ki Vava'u 15, 'omai 'e Vava'u 16, pea 'oku mou me'a mai pē ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. 'Oku ou tali 'e au ke 'i ai 'a e fo'i sino, ke fepōtalano'aki pea mo e Minisitā, mo e Failesisitā, mo e Potungāué, ki he 'etau fa'u ko ia 'a e lisi. Ka ko e me'a kotoa ko iá, pea mo e lisi ko eni 'oku 'omai na'e 'omai 'e he *Chamber of Commerce*, ko e me'a ia te tau talanoa tautolu 'i he taimi 'e fatu ai 'a e *Regulation*. He taumaiā 'e tu'u he tefito'i Laó ia, 'e kau 'a e *Chambers* mo hai mo hai, 'e 'ikai ke a'u e Laó ia ki ai, Ko e me'a ia 'a e *Regulation*. Pea ko ia ai 'oku ou kole atu ai kiate kimoutolu, 'oku tali ho'omou fakakaukau, ka ko e feitu'u hala eni ia.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu Minisitā.

Taukave'i he 'ikai ke fa'u ha Regulation 'o kehe mei he Lao

Siaosi Sovaleni : Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko e fakatonutoú Sea, ko e me'a angamaheni pē ia. Ka tuhu'i mai 'e he Laó ia, 'oku tapu, he 'ikai ke lava 'e he *Regulation* ia 'o liliu ia. Pea ko e me'a mai ko ia 'a e 'Eiki Minisitā ia 'o pehē 'e toki 'ai ia he *Regulation*, 'osi ange ko iá, 'oku tohi'i pau mai ia he Laó ko e Minisitā 'e fai tu'utu'uni. He 'ikai te ke 'alu koe 'o fa'u ha *Regulation*, 'o kehe mei he Lao. 'A ia ko e me'a ia na'e feinga atu 'Eiki Minisitā, ke 'ai 'a e fo'i liliú 'i he Lao.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'A ia ko e 'uhingá ke ha'u ha Kōmiti kehe ia 'o tu'utu'uni ia kae tuku 'a e Minisitā ia ? Ko ho'o fokotu'ú ia ?

Siaosi Sovaleni : ‘Ikai, ko e Lao lolotongá tapu mo e Sea ko e fehu’i ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e Lao lolotonga ‘oku pehē mai, ‘e hanga ‘e he Minisitā ‘o fokotu’u ‘a e tokotaha ke ne vakai’i ‘a e tangi mai ‘a taha ki he’ene laiseni. Ko e Lao ia ko ē he taimí ni. Pea ko e fokotu’u atú, ke tau tauhi pē ‘a e laumālie ko ia. ‘Ai ha tokotaha fo’i sino makehe, kae Sea pē ‘a e Feitu’u na ia, kae ‘i ai mo ha tokotaha kehe, pea hangē ko e me’a ko ia ‘a e Sea, ‘i ai mo ha ...

<008>

Taimi: 1440-1445

Siaosi Sovaleni: ... mo e sekitoa, fakama’unga ki ai ko ē ‘a e talanoa. ‘A ia ko e ‘uhinga pē ia he ko e ‘uhinga he ‘ikai te ke lava koe ‘o fa’u ha *Regulation* ke mālohi ange ia he lao he ē.

Taukave Pule’anga ko e ngaahi fakakaukau ke fakahū ia he *Regulation*

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ko ‘eku ‘uhinga atu ‘oku ou tali e fakakaukau ka ‘oku ‘ikai ke, ko e tefito’i lao ‘e fakahoko kotoa ia ‘i he *Regulation*. Pea ko u faka’amu ke u fakamahino’i ...

Lord Fusitu’a: Sea kātaki fakatonutonu pē kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘e Minisitā.

Taukave ‘ikai lava ‘e he *Regulation* ha me’a ‘oku tapui he Lao

Lord Fusitu’a: Ko e to e pou pou pē ki he Fika 3 he ‘ikai ke lava ‘e he *Regulation* ia ‘o fakangofua ha me’a kuo tapu’i he lao. Kapau ‘oku te’eki fokotu’u e kōmiti ia he lao he ‘ikai ke lava ‘o ngāue’aki ha kōmiti ia he *Regulation* kuo pau ke fokotu’u e kōmiti ‘i he tefito’i lao pea toki ‘i he *regulation* ‘a e lisi ko ē ‘e fatu ‘e he kōmiti ko ia kuo tu’u ‘i he tefito’i lao ko e anga e fa’u lao ‘Eiki Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakamolemole mu’a Sea kau, kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē ‘a’aku ko u feinga ke u muimui’i ‘a e tipeiti. Ka ko ‘eku fehu’i ki Tongatapu 3 ‘i he me’a ko ē na’e me’a mai ai Sea, ‘i he kakato pē ko e kupu fiha koā ... 10?

Fakama’alama’ala he Kupu 19(1) & kole ke fokotu’u ha Kōmiti ki he tangi he laiseni pisinisi

Siaosi Sovaleni: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea kae tali ai leva e, mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato kae tali ai leva ‘a e fehu’i ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā. ‘Oku ‘i he Kupu 19 Kupu (1)

“ ‘oku pehē ai ‘e ngofua ki ha taha kole ki hono foaki ‘o ha tohi fakamo’oni pē hiki ‘o ha tohi fakamo’oni ke ne tangi ki he Minisitā ‘i ha tu’utu’uni ‘a e Failēsisita.”

‘A ia ko e ‘uhinga ia kapau na’e ‘i ai ha tu’utu’uni ‘a e Failēsisita ‘oku ‘ikai ke te fiemālie ki ai ko e ‘Eiki Minisitā pē ‘oku te tangi ki ai. Pea ko e founa ena ‘oku ‘asi ko ē he Kupu 2 ‘e fai e tangi ko eni ‘i ha tohi pea ‘e fakahū ki he Minisitā ‘i loto ‘i he ‘aho ngāue ‘e 10. ‘A ia ko e kole ia Pule’anga pē ‘e fēfē ke ‘ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ke Sea ha kōmiti mo ha kau Fakafofonga mei he *private sector* ke nau fai e faitu’utu’uni ko eni ke tau malu’i pē ia ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he’etau fa’u ko eni ha lao ke ki’i tu’uloa atu mo fuoloa mo poupou’i ‘etau ngaahi me’a ‘oku tau tokanga ki ai. Tali pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā Polisi.

Tokanga ki he lahi ho’o to’o mafai mei he kau Minisita kuo fili mai ‘e he Kakai

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa. Sea ko e poini ko eni ‘oku me’a mai ai ‘a e Fakafofonga ‘oku ou kole pē ke ki’i taimi nounou ke fai atu ai ha fakahoha’a Sea. Sea ko e taha eni e me’a ‘oku kamata ke u nofo ‘o fifili ai ko hono ‘uhinga ko e tu’u ko ia ‘a e Pule’anga ‘oku fili mai ‘e he kakai honau kau kau Fakafofonga ke nau ōmai ‘o fakalele ‘a e Pule’anga fakatatau ki he me’a ko ē na’a nau kemipeini ‘aki ko ē ki he kakai. Pea mo’oni pē ia ‘i he ‘aho ni Sea kuo kamata ke ‘i ai ‘a e fakakaukau ke tuku mavahe kau Minisitā na’a fakapolitikale’i e faitu’utu’uni. To’o, to’o, to’o pē ‘o a’u ki he tu’unga ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia pē ko e hā koā to e ‘aonga ia ‘a e ‘i ai ko ē ‘a e Minisitā. Ko e ‘uhinga ia ‘a e Minisitā ‘a e Minisitā ha Potungāue ...

Tēvita Lavemaau: Sea ka u ki’i fehu’i mu’a ki he ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e fehu’i ko eni ...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ai ke fehu’i mai Sea.

Tēvita Lavemaau: Mālō pē Sea ko e ki’i fehu’i, na’e fili mai e ‘Eiki Minisitā ko eni he kakai?

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai Sea ka u tali ‘e au ia ē. Tuku kau tali au Sea. Hono fa’u ko ē lao Sea ha Minisitā pē ‘oku ‘atā ‘i he Konisitūtone.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e tu’u ia e Konisitūtone ‘o Tonga. Pea ko ‘enau fili mai e kakai ko ia Sea mo e Palēmia ke fakapapau’i ‘oku fakalele ‘a e Pule’anga ‘o fakatatau kiate kinautolu. Ko hono to’o pehē Sea ko e, ‘e a’u ia ki he tu’unga ‘oku falala’ia ange e *CEO* ia he Minisitā.

Lord Fusitu'a: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Io 'ai mai e me'a 'oku hala.

Lord Fusitu'a: Ko u faka'apa'apa'i pē me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ka ko e sisitema ko ena 'oku fokotu'u mai he, 'e he Tongatapu 3 pea mo e Vava'u 15 kuo 'osi 'i ai e *precedent* ia ki ai 'i he lao lolotonga 'i he sekitoa toutai. Ko e foaki ha *agriculture license* kuo pau ke 'io ki ai e kōmiti 'oku kau ki ai e Sekelitali 'a e Potungāue, Sekelitali mei he Leipa pea mo e ni'ihī mei he sekitoa *agriculture* 'oku nau lolotonga ma'u laiseni. 'A ia kuo 'osi 'i ai e *precedent* ia ke ngāue fakataha 'a e Pule'anga mo e sekitoa ko ia 'i hono *issue* 'a e laiseni 'a ia 'oku kau ia he me'a 'oku kole 'e he kau pisinisi ke kau e kōmiti ko ia 'i hono fatu 'a e lisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Mahalo 'oku mahino 'a e fakatonutonu Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ā koe Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e, ko hono 'uhinga 'oku 'i ai ha *precedent* 'i ha lao kehe 'oku 'ikai ke 'uhinga ia Sea ke pehe'i kātoa e 'ū lao mahalo ko e me'a ia 'oku *inter-fihī* ai e fo'i sekitoa ko ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e lahi ko ē kau heu supo Sea kae tuku hono 'oange ki he Minisitā ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu ...

<009>

Taimi: 1445-1450

Lord Fusitu'a: Sea, Sea kātaki ko 'eku fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonú e heu supó.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *inter-fihī* ia 'oku lele lelei 'a e Lao Toutai pea 'oku mea'i pē 'e he Minisitā Toutai 'oku lele lelei e Lao 'a e Toutai. Ko e kei fihī eni ia 'a e *Labour Commerce* eni ia 'oku feinga ke tau, ta'efihī.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Me'a 'oku mo'oní Sea 'e mo'oní pē ia tatau ai pē pē ko e hā 'etau kaikaila longoa'a 'a tautolu mea'i pē 'e he kakaí. Kae tukuange Sea ke u fakahoko atu 'eku poini 'a'aku. Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'i ai e Minisitā ke ne aofangatuku e 'ū me'a ko iá. Pea ko e 'uhinga ia Sea hono fokotu'u ko ē me'a ko e 'Omipatimeni, ke ne tokanga'i ka 'i ai ha tokanga ki ha faihala.

He kapau te tau fokotu'u ha fanga ki'i kōmiti pehē ni Sea, makehe mei he'ene fakamolé, ka ko 'ene 'alu ko ē ki he quorum he'ikai ke lava fakapapau'i ia 'e ma'u ma'u pē 'a e *quorum*.

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko u tui ko e tokotaha ko ení Sea 'oku tonu ke sivi mahalo na 'oku *high* ia 'oku mihi 'aisi 'oku pehē ai.

Lord Fusitu'a: Kātaki, kātaki, ko e lea fakafo'ituitui ē pē ko e lea ta'efaka'apa'apa ia Sea. Ko u kole atu ke *discipline* e tokotaha ko iá. Pea 'oku ta'emo'oni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe ho'o fakatonutonú.

Lord Fusitu'a: Pea 'oku ta'emo'oni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Sea ko u kole atu 'oua 'e me'a mai'aki ia 'a e pehē ko ē 'oku 'ikai ke me'a e Toutaí ka 'oku 'ata'atā pē eni ia. 'Oku 'osi 'i ai e *precedent*, pea ko e *precedent* ko iá 'oku fakalao. Pē ko e hā ha 'uhinga ke te ta'etali ai e *precedent* ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i fakatonutonu atu mu'a ke u tokoni atu ai pē mo fakatonutonu atu e ma'ú.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele, ko e tokoni ena.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. 'Oku ou ongo'i pē au 'a e ki'i, 'ikai ke tatau. Ko e fo'i lea ko eni 'oku quote mai 'i he Kupu 15, 'oku 'uhinga ia ki he fo'i lea ko e *certification* ka 'oku tu'u he tohi faka-Tonga ia ko e tohi kole ko hono foaki 'o e tohi fakamo'oni. Mou me'a ki ai. 'A ia kapau te ke *appeal*, te ke lāunga. 'A ia 'oku 'uhinga eni ke ke 'alu 'o 'ave ho'o fo'i *certificate* ko ē na'e 'oatu kiate koe 'o ui koe ko e kautaha muli. Pea ko e kole 'eni

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho'o me'a mai ena 'e Minisitā he Kupu 19 na'e me'a,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 15.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e taha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io 15 koe'uhi ka u a'u ki he 19.

Sāmiu Vaipulu: Ko e 19 Sea 'oku fai ai e tangi 'oku 'ikai ko e 15.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko 'eku 'uhinga atú ko e kamata'anga.

Sea Kōmiti Kakato: Te ke lue mai mei he 15.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E sioi ki hē ka u to e foki pē ki he, kapau te mau 'alu ki he fo'i konga *division 2, Foreign Investment Registration*.

Sea Kōmiti Kakato: 'I he,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fo'i kamata'anga ia, Kupu 12.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi, ko e Kupu fihá ia.

Fakama'ala'ala he Kupu 12-Kupu 19 e Lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia ko e Kupu 12 ia *under* ia'i he *division* Fika 2. 'A ia ko e *division* fika 2 ko e fo'i lesisita ia 'o ha tokotaha pē ko ha kautaha muli. Pea 'oku ne fakamatala mai leva e *detail*, 'a ia ko e Kupu 12 'oku ne fakamatala mai ai 'a e fo'i setifikeiti ko ia 'oku 'ai ha taha ko e tokotaha muli, *Foreign Investment*. Tau hoko hifo ai ki he *application* ke *issue*, ke *apply* mai ki he potungāue pea mau hanga'o foaki atu ho'o setifikeiti. Manatu'i 'oku 'ikai ko e laiseni ena ko u 'ilo ko e lahi e ta'emahinó 'oku makatu'unga ia he *mix up* 'etau ngaahi fakakaukaú.

Pea ko e Kupu 13 'oku fakamatala ia ai ki hono apply mai ki he potungāue kae 'oatu ho'o la'i setifikeiti. Fika 14, ngaahi *information* eni 'oku fiema'u 'i ho'o application ke hū ange kae toki 'oatu 'e he potungāue ho'o setifikeiti, 'o lesisita'i koe, sitapa'i koe ko e tokotaha muli koe pē ko e kautaha muli.

Kupu 15, ko e founga eni te mau hanga ai 'o faitu'utu'uni'aki ki ho'o *application* ke 'ave ai ho'o setifikeiti meite koe ki ha taha kehé, ko e ngaahi *condition* ena te mau, ngaahi makatu'unga ena. ... Fika 16, 'oku ne talanoa ai ki ha'o, ha'u koe ia 'o fie *transfer*, fie hanga 'e koe 'o 'ave ho'o tohi na'e oatu kiate koe ko e setifikeiti koe ko kautaha *A*. Pea ke fie 'alu koe 'o 'ave ia ki ha taha kehe ko kautaha *B*. Pea 'oku ne talamai leva he Kupu 16, ko e founga ena 'e *transfer* ai ho'o setifikeiti, lisi hifo pē ko ená. Ko 'eku 'ai eni, me'a 'oku tau lava pē tautolu 'o lau takitaha. Fika 17, ko e *information* ena 'oku fiema'u ke ke fakahū mai ki he potungāue ke makatu'unga ai 'emau *transfer* 'a e fo'i setifikeiti meiate koe ki ha taha kehe pē ko ha kautaha. 18, ko e founga ena te mau hanga ai, ngaahi makatu'unga ena te mau sivi'aki ho'o *application* ke 'ave ai ho'o setifikeiti meite koe ki ha taha kehé, ko e ngaahi *condition* ena te mau, ngaahi makatu'unga ena. ...

<001>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... tau toki a'u mai eni ki he 19. Ko e 19 'oku ne talamai, kapau 'oku 'ikai ke tali he 'e potungāue ho'o kole mai ke 'ave pē *transfer* ho'o *certificate* 'o e *foreign investment* ki he tokotaha kehé 'o kapau 'oku 'ikai ke tali. Sio ko e fika 19 ē toki *appeal* mai ki ai. Sai.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i fakatonutonu Sea. Kātaki pē 'Eiki Minisitā e, 'oku mālie e malanga. Ko e ki'i fakatonutonu pē ko e 'uhunga pē ko 'etau lēkootí kapau 'e tali 'e he Seá.

Sea Kōmiti Kakato: ...Kupu?

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakatō. Ko e kupu 19 pē ‘e Sea ‘oku ‘ikai ko e *transfer* pē ‘oku kau ai mo hono foaki. ‘A ia ko ‘ete *application* pea kapau ‘oku ta’etali te te kei lava ‘o tangi ... 19 ‘oku tatau pē ia ‘oku, pea mo e *transfer* ‘a ia ‘oku ‘osi ‘i ai ‘ete *certificate* ka ‘oku te fie ‘ave ki ha taha. ‘Oku tali lōua ‘a e ongo fo’i *appeal* ko iá. Mālō.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka kou ‘uhinga atu ke mou sio ki he *sequence* ko ē pē ko e fakahokohoko he ‘oku ‘ikai ko au ‘oku ou lau atu eni ‘oku ou lau atu pē mei he lao.

Mo’ale Finau: Ki’i tokoni atu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko ‘eku lau atu eni mei he lao.

Mo’ale Finau: Sea ki’i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: ... eni Minisitā. Ha’apai 12.

Taukave’i malava pē faihala ke fai tokolahi

Mo’ale Finau: Tapu mo e Sea fakatapu ki he Hou’eiki. ‘Eiki Minisitā ko e lao ko eni ko u tui kuo ‘osi mā’ala’ala lelei pea mo e taha pē foki ia na’e ‘i ai pē foki ‘a e ngaahi *Regulation* pehē ni he 2006 fai mai ai mo e ngaahi ta’u ko iá. ‘A ia ‘oku nau tatau pē. Kiate au Sea mo Hou’eiki ko e fakapona heni ko e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke nau tui ke fai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘a e aofangatuku ko ē ‘o e tangí. Ko ‘ene vete pē fakapona ia ko ia mo ha ki’i me’a si’i pē ia kuo ‘osi, tau pāloti kitautolu Sea. Sea kae tuku ke ‘oatu ‘eku tui. ‘Oku malava pē ‘Eiki Sea ke *corruption* e tokolahi.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Kapau ko e poini ko e ‘ave ki tu’a ki ha ki’i kulupu tau’atāina koe’uhí ko e manavasi’i ‘Eiki Sea na’a *corrupt* e ‘Eiki Minisitā ‘oku lava pē ‘o *corrupt* e tokolahi ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘osi fakamo’oni’i he ‘e fonua ko eni. Kuo hoko tā tu’o lahi ‘a e *corrupt* ‘a e tokolahi fakakulupu. Kuo ‘osi hoko ‘Eiki Sea he fonua ko eni ‘a e *corrupt* ‘a e tokotaha, fakatautaha pē ko e Minisitā pē ko e Hou’eiki pē ko e Fakafofonga ‘o e Kakai. Ko ‘eku fehu’i ‘Eiki Sea kapau ‘oku hoko lōua ‘i he ongo tafa’akí, Hou’eiki ko hai te tau hanga ‘o fokotu’u he ‘aho ni ke ne vete ‘a e taukave ko ia ko e to’o mei he Minisitā kae tau’atāina. Ko hai te tau ‘ave ki aí. Kuo hoko he kulupu hoko he fakatautaha.

Tēvita Lavemaau: Ki’i tokoni. Ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku tali e tokoni.

Mo’ale Finau: Sea tuku ke ‘osi ‘eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Tēvita Lavemaau: ‘UHINGA he ‘oku ne ‘eke mai pē ko hai ka u tali atu ‘e au.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe ‘e Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Te ke talamai ?

Tēvita Lavemaau: ‘Io ka u tali atu.

Mo’ale Finau: ‘Oleva mu’a Sea ka ne talamai pē ko hai ‘e ‘ave ki ai.

Faingofua ange faihala he tokotaha hono ‘ave ki ha Kōmiti ke ne pule’i

Tēvita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Ko ‘eku ki’i tokoni eni. Ko e fa’u ko ē lao mo ha fa’ahinga *system* ‘o ha fa’ahinga me’a pē kuo pau ke tau hanga ‘o ‘ai e ‘ū me’angāue ke ne hanga ‘o malu’i ‘a e kau ngāue. Sai ko e tali eni. Faingofua ange ‘a e *corruption* he toko taha ‘o lave ko ē ki ha kōmiti ke nau pule’i. Mālō.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. ‘Oku ‘ikai pē, ‘oku ‘ikai ko ‘ene fakatonutonu ‘a’ana. ‘Oku ‘ikai ke ne fakahingoa mai pē ko e ‘ave kia hai. Ha’u ia mo ‘ene *opinion* ‘Eiki Sea. Sea ko e poini ‘eku malanga ‘oku pehē ni.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i tali ange pē ki he Fakafofonga ‘a e me’a ko ē ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, tokoni.

Fakama’ala’ala Vava’u 15 he Kupu 11(2) Lao ‘Inivesi lolotonga fekau’aki mo e arbitrator

Sāmiu Vaipulu: Sea ko e Tu’utu’uni ko ē ‘o e 2006. ‘I he vakai ko ē ‘a e motu’a ni ko ia ‘oku hikifua mai ‘o ‘ai he lao ko eni. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘alu ai ko ē ‘o kupu 40 tupu. Pea ‘i he Kupu 11 ‘o e Tu’utu’uni ko ē 2006 ‘oku ‘i ai ‘a e *appeal* ki he Minisitā. ‘I he Kupu si’i ua (ii) ‘o e Kupu 11(2) Sea ‘oku ne talamai ai ko e taimi ‘e ‘oatu ai ha tangi ki he Minisitā kuo pau ke ne fili ha ‘api *traitor* ha taha ke ne fakamāu’i ‘a e me’a ko eni. Ko e hā hono kovi ko ē ‘oku tali he ‘e Minisitā. Ko e me’a ia ‘oku tu’u ko ē ‘i he Tu’utu’uni ‘o e 2006.

Taukave kei tuku pē mafai he Miniti he ngaahi tangi ka fai

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Sea sai pē kapau ko e fakamatala ko eni ‘oku ki’i vēteki ki ai. Sea ko ‘eku poini ‘oku pehē ni. Ke u ‘oatu au ‘eku tui ko e ‘uhinga ‘Eiki Sea ko e *issue* mahu’inga ko eni he ‘oku mo’oni foki ‘Eiki Sea. Kuo tau kina he *corruption* ‘Eiki Sea he fonua ko eni., Kiate au ‘Eiki Sea Ko e tu’unga ia pē ko e lēvolo ‘oku totonu ke tali he Fale ni.

<002>

Taimi: 1455-1500

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea! Ke tau sio ange pē te tau lava 'o fakataha ki ha me'a ngalingali ko 'etau poto taha ia. 'A ia ke ne fai hotau hakeaki'i. He 'ikai te u pehē atu au 'Eiki Sea, ko e 'Otua. Koe'uhi ko 'etau tui 'oku kehekehe. Ka u talaatu 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. 'Oku ou piki au ia ki he 'Eiki Minisitā, 'aki 'a e 'uhinga ko eni. Ko e Minisitā 'oku fili 'e he kakai. Kapau 'e *corrupt* 'a e Minisitā 'e mea'i 'e he kakai.

'Eiki Sea, ko e lelei taha pē eni tetau lava.

Lord Fusitu'a: Sea! Kapau 'oku laumālie lelei 'a e Fakafofonga. Ko e ki'i tokoni atu pe. Ko e tali atu ho'o fehu'i 'e 'Eiki Fakafofonga. Pē ko e hā 'a e fakafehoanaki 'a e *corruption* ko ē 'a e tokotaha pea mo e tokolahi. 'A ia ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai 'a e *procurement* ke 'oua 'i he mafai pē 'a e tokotaha 'a e 'oange 'a e 'u *contract fakapule*'anga, ko e 'uhinga he 'oku 'i ai 'a e *PSSC* ke 'oua 'e 'oange tokotaha pē 'a e Minisitā 'i he fili lakanga, ka kuo pau ke fou 'i he toko ua pē tokolahi ange, ko e si'isi'i ange pea malu'i ange mei he *corruption*. Ko 'eku tali ia ki he fehu'i ko ia.

Mo'ale Finau: Ko hai te ne sivi 'a e taki? Ko e toko nima te nau *corrupt*? Te'eki talamai 'e ha taha heni ko hai te ne sivi kinautolu?

Lord Fusitu'a: Ko e *anti-corruption* Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga? Me'a ki lalo. Me'a mai ko ē ...

Mo'ale Finau: Ka ko hai te ne fili 'a e kau tama *anti-corruption*? Kapau te tau fakatotolo 'a e *anti-corruption*.

Lord Fusitu'a: Ko e Fale ni pē Sea.

Mo'ale Finau: Sea! 'Omai ā 'a e me'a ni ki he Fale ni, kapau ko ia. Sea, ko 'eku talaatu 'eku poini pea u 'osi. Ko e me'a ko eni ke tau paloti ki he angi hotau konisēnisi pea mo 'etau mahino. He 'oku ou fakahala'i foki 'e au Sea, he ko eni 'oku *majority* 'a e Pule'anga. 'Oku 'ikai ke majority 'a e Pule'anga. Toko 12 ua pē 'a e Pule'anga. 'Oku toe 'a e fo'i 14 'oku teka holo 'i tu'a 'Eiki Sea. Pea ko e 14 ko ia 'oku nau fai tu'utu'uni 'o fakatatau ki honau konisēnisi mo 'enau tui mo e 'ofa honau fonua pea mo e kakai. Pea ko e 'uhinga ia Sea, 'eku 'oatu 'eku poini ko eni ki he Minisitā. Mahalo pē 'e faihala 'a e Minisitā, mahalo pē he 'ikai ke faihala. Ka 'i he 'osi 'a e 'aho, 'e sivi 'e he kakai 'o tuku ki tu'a. Ha'u ha Minisitā 'oku 'ikai ke *corrupt*. Ko hono 'uhinga 'a e fai tu'utu'uni 'Eiki Sea. Ka ko e kehekehe ia 'etau tipeiti 'i he me'a ko eni 'i he 'aho ko eni Hou'eiki. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō!

Fokotu'u fakafoki Pule'anga e lao fakatonutonu mai kae toki alea'i

Lord Fusitu'a: Sea, kātaki. Ko e ki'i tokoni pē ki he me'a 'a e 'Eiki Minisitā, Tonu 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā he 'ene fakahokohoko mai 'a e ngaahi sitepu ko eni ke a'u ki he 19 ē. 'A ia 'oku tau pehē: 'Oku ou fieinua pea u fa'u leva ha'aku inu. Te u lingi'i mai 'a e huhu'a mei hē, pea te

u lingi mai ‘a e huhu’ a mei hē. Te u lingi mai ‘a e huhu’ a mei hē. ‘Uluaki, ‘oku ‘ikai keu ‘ilo’ i pē ko e hā ‘a e huhu’ a ‘oku ‘i he ipu ko eni. Ko e me’ a ‘oku mahu’ inga ‘etau tipeiti’ i ke ‘ai mu’ a ha sino tau’ atāina ke ne fakahoko ‘a e me’ a ‘e ua. Fatu ‘a e lisi pea *issue* ‘a e *certificate* pea tangi ki ai ha ni’ ihi ‘oku ‘ikai ke nau fiamālie ki he Tu’utu’uni. Ko u tui ko e me’ a ko ia *in-principle* ‘oku ou tui ‘oku tui pē ‘a e Minisitā ki ai, kae fakafoki mu’ a ki he Pule’anga, ke fakatonutonu mai pē ko e fakafoki mai ki heni ke tau ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Minisitā me’ a mai.

Fakama’ala’ala he lisi fakangatangata ma’ a e ‘inivesi muli

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito ‘a e ngaahi tokoni. Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’ i me’ a ‘oku ou tokanga atu ki ai ki he ki’ i me’ a ko eni ke fai mo ‘ai ‘etau fakama’ala’ala fakalūkufua, ka tau sio ange ko e hā ‘etau hikinima ki he me’ a na’ a tau lau ki ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’ i me’ a na’ e me’ a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘o ‘Eua. Pea ‘oku ou faka’amu ke u fakama’ala’ala atu ia he ‘oku mo’oni ‘a e me’ a na’ e me’ a mai ki ai. Ko e me’ a ‘oku hoha’ a ki ai mahino eni ‘a e fo’ i lisi ko eni ‘oku tuku makehe ke malu’ i ‘e he Tonga ‘ene pisinisi. Tokanga mai ia ki he fo’ i lisi ko ē ‘a ē ‘oku tau hanga ‘o fekau ha kau *foreign investor* ke mou o pē ‘o ngāue ai. Pea ‘i he ‘elia ko ia tau ngāue’aki ha fo’ i *example* pau ko e *five star* hōtele. Tau pehē pē ko e fo’ i kongā ko ia te tau ngāue’aki, mou o mai ‘a e kau muli ‘o ‘inivesi ai. Pea na’ e hoha’ a ‘a e ‘Eiki Nōpele kapau te tau fakatātā ‘oku ‘i ai ha fu’u hōtele ‘oku ne fie langa ‘e ia ‘i Kolonga, ko ‘etau fakatātā. Pea ‘oku ‘i ai ha muli ia ‘oku fie ha’u ia ke ‘inivesi mo ia ‘i Kolonga ‘i he hotele ko ia ‘i he lisi ko ia. ‘Oku ou fakatokanga atu, ‘oku ngofua pea ko e ‘uhinga ia ‘a e *Foreign Investment Bill*. ‘Oku ngofua ki he Tonga ke ke ‘alu ‘o talitali ‘a e tama muli ke ha’u pea tau fakatātā’aki eni. Ko e me’ a eni ‘oku mau ‘osi a’usia ko eni ‘i he Potungāue, kau ki’ i fakahā atu ai leva.

Ko e natula eni ‘o e kau ha’u mei muli. Ha’u ‘a e tama muli ‘o fekau ‘a e tokotaha Tonga. Ha’u ke ta *partner*. Pea tali pē ko ē ‘a e *partner* pea ‘ai kināua ko e *foreign investment*, pea fekau leva ‘a e Tonga ke ‘alu ia ‘o fakahū ki he pangikē ha nō 10 miliona. Kātaki fakamolemole ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au ‘a e fakakaukau ko ia. Ko e ‘uhinga ‘a e *foreign investment* mei muli, ke ‘oua ‘a e tokotaha Tonga ke ‘oua te ke to e ‘alu ‘o nō. Hangē ko eni. Taha ‘a e *condition* ko ia ke ‘ai ke 10 miliona. Kapau ‘oku ha’u ‘a e tokotaha mei muli ‘o talamai. ‘Oku ou fie ‘inivesi ‘i Kolonga pea u ‘alu ki he tokotaha ‘i Kolonga ke ma ‘ai ha hōtele ai. ‘Oku ‘i ai ‘a e *condition* ‘i he ‘ai ‘a e *five stars Hotel* ko e 10 miliona. ‘Oku ke ma’u ‘a e hongofulu miliona? Pea ‘e pehē mai ia. Kātaki ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai. ‘Alu ki homou feitu’u ‘oua na’ a ku to e sio kia koe ‘oku ke ha’u ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau toki hoko atu he ‘oku fu’u mālie ho’o me’ a, ka tau toki hoko atu.

(Na’ e *break* heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le’o: Me’ a mai e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou fakama'ama'a atu. Ko e ..mou kei feme'a'aki eni he Lao Fakaangaangá, pea 'oku mou mea'i pē 'oku 'i ai mo e Lipooti 'a e Kōmiti Laó, 'oku mou me'a mai ai, mo e ngaahi fokotu'u ko ena mei he ngaahi Kōmiti ko ena mei he *Chamber*, ke mou feme'a'aki ai ke mou mahino, pea 'osi ko iá, pea tau toki hoko atu ki he pāloti. Me'a mai Minisitā Leipa.

Tokanga Potungāue lahi pa'us'i he muli nau ha'u hoa ngāue pisinisi mo e Tonga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito Sea, tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipá kae hoko atu mu'a 'a e ki'i fakamatala na'e fakahoko atu. Ko e taha 'o e palopalema lahi 'oku mau feinga ke mau solova mei ho'omou Potungāué, ko e lahi ko eni mo e lahi taha 'o e kau muli, ko e ha'u 'o talamai ko e kau 'inivesitoa mei muli, pea ko e founa eni 'oku *normal* 'oku fai'aki 'a e pau'u ko ia. Ha'u nautolu 'o kumi 'a e ki'i motu'a pē ko e ki'i finemotu'a Tonga, pē ko ha kautaha Tonga, 'o 'ai 'o nau *partner*, pea pehē leva ko e *Foreign Investment* ia. 'Osi pē ko iá, pea 'alu leva e motu'a mulí ia, 'o 'alu ia 'o nō he pangikē tau pehē 'i he 5 miliona, pea ha'u leva ia 'o ngāue'aki, pea ka tupu e pisinisi, pea nofo ai pē ia 'o ma'u, pea ka 'ikai, pea hola ia mo e 5 miliona. Ka ko hai 'oku nofo hení? Nofo hení e Tonga. Ko e fo'i Lao ko ení 'o e palopalema ko iá, 'oku 'ikai ke to e fakangofua ho'omou Potungāué, 'oku mau fokotu'u mai ai 'a e me'a ko ení, kiate kitautolu ke tau fakakaukau'i. Lahi 'aupito 'a e hoko 'a e me'a ko eni 'i Vava'u, tautefito ki Vava'u. 'A e lavea 'a e kakai Tongá, 'i he ha'u 'a e kau mulí 'o pā'usi'i 'a e anga ko ia 'o e fa'ahinga fokotu'utu'u ko eni. Sai, te u 'oatu leva 'a e ki'i fakakaukau ko ení, 'a e 'uhinga ko ia 'oku mau fokotu'u atu ai, 'a e founa ko eni. Taimi lahi, ko e 'ikai ke maau 'etau fokotu'u.

Siaosi Sovaleni : Sea, kātaki pē, ko e ki'i kole pē ki he 'Eiki Minisitā pē ko e kupu fihá ia hangē ko 'ene me'a 'anenaí, na'a tau lele mai ki he 19. Ko e kupu fiha eni 'a eni 'oku tapui ai ko eni tau pehē ko ha taha Tonga 'oku 'oku tekemui ai ha taha muli.

Sea Kōmiti Kakato : Ma'u ia Minisitā ?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e 'uhinga ia 'a e *reserve list*. 'Oku 'ikai pē ke tau mahino'i 'e tautolu 'a e makatu'unga 'o e fo'i Laó, 'oku to e 'eke mai ai 'a e fa'ahinga fehu'i ko eni. Ko e me'a ní 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e 'uhinga 'o e *reserve list* ke *reserve* ma'a e Tonga ? Kae ta'ofi 'a e me'a ko ia ?

Siaosi Sovaleni : Sai pē ia 'Eiki Sea na'e 'uhinga pē 'a e 'eke atú Sea, he ko e 'uhingá, tu'u he taimi ní, na'a mo e Lao ko ē, 'oku lolotonga 'i ai pē 'a e Lao he taimi ni 'oku 'i ai 'a e *reserve list*. Ko e me'a na'a ku pehē 'e au 'oku toe 'i ai ha'o fokotu'u makehe 'a koe ke ne to e malu'i ange 'a e taha Tonga. Ko e 'uhinga ia ko ē 'a e 'eke 'o e kupu'i Lao.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kapau te mou me'a ki he kongá ko ia 'oku fakahingoa ai ha taha, pē ko ha kautaha, ko e kautaha mulí, 'oku 'asi ai 'a e Kupu 5 mo e Kupu 6.

Sāmiu Vaipulu : Kātaki pē 'Eiki Minisitā. Sea, ke u fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā 'a e ki'i me'a lekeleka pē.

Sea Kōmiti Kakato : Mou me'a mai ho'omou ngaahi fehu'i.

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea. ‘E Minisitā kātaki, ‘e fēfē kapau tau pehē ‘oku ‘i ai ha *investor* fie ‘ai ia ‘i Tokelau Mama’o he Ongō Niuá, ko e hā ha fa’ahinga *list* ‘e *reserve* pē fakahaofi ma’a e kāinga Niua?

Fakama’ala’ala he Kupu ngaahi makatu’unga hoko ai Tonga ko e kautaha muli

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sai pē ke u tali atu. Kātaki Sea. Tau hanga ‘o fakafaiehekehe’i ‘a e *reserve list* pē ko e *list* ia ‘oku fakahaofi ma’a e kau Niua. Pea to e talamai pē ‘e he kau Niua, pē ko fē ‘a e feitu’u ‘oku nau loto, ke fai ai ha *investment* mo ha *condition*, ka ko e me’a ia ‘a e Hou’eiki mo e Fakafofonga Niua, ‘i he taimi te mau pōtalanōa aí, na’a ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga sēvesi ia ‘oku fu’u fiema’u ‘e he kau Niua ke fakangofua ‘a e kau muli ke nau me’a mai ki ai. Ka ko e ‘uhinga eni Sea ‘eku ki’i fokotu’u atu. Kapau te mou me’a ki he Kupu 6...

<008>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ‘oku ne fakamatala atu ai ‘a e fa’ahinga tu’unga te ke hoko ai koe ko e tokotaha muli pē ko e kautaha muli. ‘Oku ‘ikai to e, ‘a ia tau fakatātā, kapau pē te ke ha’u koe ‘o kau ‘i ha konga ‘o ha poate ‘o ha kautaha ko e Tonga. ‘Oku *consider* kautaha ia ko ia ko e kautaha muli ia. Ko e hā hono ‘uhinga? Ke malu’i mo talaange ‘oku ‘i ai e ngaahi makatu’unga hangē ko eni. Ko ho’o ha’u pē koe ‘oku ke fie ‘ai ha’o *Five Star Hotel* ‘i Kolonga pea ke ha’u ‘ai ha ki’i motu’a Kolonga ‘o mo *partner*. Ko u pehē atu au ka koe ke ‘osi ‘alu koe ki he lisi ko ia ‘o e tokotaha muli. Te u pehē atu leva ai ‘oku ‘i ai e *condition* ‘oku ou fiema’u ka koe *foreign investment* ke ke fai. 10 miliona te ke ‘ave ‘e koe ki he tama Tonga kae fai ho’omou langa ‘i Tonga, kapau ‘oku ‘ikai te ke lava’i ‘a e *condition* ko ia. Ko mautolu e Potungāue te mau fakapapau’i he ‘ikai to e pau’u ha muli ha Tonga. Ko e makatu’unga ia e fa’u e lao ko eni.

Siaosi Sovaleni: ‘Atā pē ke fai pē ha ki’i fehu’i fakama’ala’ala pē he fo’i poini ko eni ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu’i eni Minisitā.

Siaosi Sovaleni: ‘A ia ko ho’o ‘uhinga ‘a’au pē ko e lisi ko eni e *reserved list* ‘oku, ka lahi pē ho pa’anga ‘a ‘au ia ‘e to’o ia mei he *reserved list*? ‘A e pisinisi ko ia pē ko e *restricted list*?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e me’a ia ko u kole atu ai ke tau ki’i me’a pē mu’a ka tau mahino’i e ongo makatu’unga. Te u to e ‘oatu tu’o 10 ‘eni. Ka ‘oku sai pē. Mou ma’u ivi pē ke fai e talanoa. Ko e lisi ko ia ‘oku tau pehhē ko e tuku makehe pē ko e *reserved*. *Reserve* ia ma’a e Tonga. ‘ikai ke to e fehu’ia ia. Pea ko e kau Tonga pē ‘oku nau ma’u mo’ui mei he fo’i ‘ēlia ko ia hangē ko e kau ta’o mā. Te ke ha’u ke tau sio ki ai pea u pehē atu tau hanga fokotu’u ia ke malu’i ia ma’au. Kapau ‘e ha’u e kau *vanilla* he ‘ikai ke u to e tali ‘e au e talanoa taautaha. Mou fokotu’utu’u ko e sino fakafonua ‘ena mou ha’u ke tau talanoa pea tau malu’i. Sai ko e *reserve* ia pē ko e tuku makehe ia ke malu’i e Tonga.

Tau talanoa ki he *restricted*. Ko e, ‘oku ‘uhinga ‘a e fo’i lisi ia ko ia ke u talanoa angē mo e fonua mo tautolu pea tau pehē fēfē ke tau fokotu’u pē ‘i he ‘ēlia ‘o e *tourism* koe’uhī ko e ngaahi nofo’anga ke hanga fakangofua pē ha *five star hotel* ke fakangofua ki ha taha muli ke ha’u. *Restricted* ia. Sai, ko ‘ene hoko pē ia te u hoko atu leva mo e ni’ihi ko ia te u pehē atu leva ka ‘oku ‘i ai e *condition*. ‘Oku ke lava mo ha tokotaha ‘i Kolonga ‘o *partner* tama muli ke mo ōmai ‘o langa ha *five star hotel* ‘i Kolonga, ‘e lava. Ka ko e hā leva ‘a e poini Minisitā? Ka te u ‘oatu ‘e au ‘a e fo’i *condition* ke u malu’i ‘a e Tonga pea to e malu’i mo e ‘inivesimeni. Hangē ko eni, ‘oua te mou ōmai ‘o pau’u ke ‘ai ta’etotongi pē ‘a e ‘ū ‘api. Totongi ha nima miliona ke fai’aki e ngāue. Pea ‘oku fiema’u e nima miliona ko ia ke ‘i loto ‘i he pangikē ‘i Tonga ni ke u fakapapau’i kae toki ‘oatu ho’o me’a ko ia. Ko e ‘uhinga ia. Sai ka tautolu kotokotoa, sai ki he kāinga, sai ki he kau muli pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘oku ta’e-clear kia tautolu ‘i he anga ‘etau fokotu’utu’u.

Tēvita Lavemaau: Mālō Sea kole atu ke u ki’i fehu’i fakama’ala’ala pē.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni atu eni Minisitā.

Tokanga ki he ngaahi me’a faka’ai’ai ki he kau ‘inivesitoa muli

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato. Sea, ko u mālie’ia au ia hono tuhu’i mai ko ē , hā e lahi ko ē silini ‘oku fiema’u ‘e he tokotaha ke ‘omai ‘o fakahū. Ka ‘oku kongā ua foki Sea e, ‘a e fo’i *equation* ko eni ki heni Sea. ‘Uluaki ko e silini ‘a e tokotaha ko eni ‘oku fakahū mai hē, ko e nima to’ohema leva ko e, ha, me’a faka’ai’ai ia. Ko e hā e ngaahi monū’ia ‘oku ‘oange he Pule’anga mo e fonua ke fakalotolahi’i ‘aki ‘a Sione ke ‘oua ‘e ‘alu ‘o ‘inivesi ‘i Fisi pē ko Ha’amoā kae ha’u ‘o ‘inivesi ‘i Tonga ni. Na ‘oku fiema’u pē he Ha’amoā ia ha nima miliona pē ia pē ko ha lau kilu kae ‘oange ‘e nautolu ia ha ngaahi me’a faka’ai’ai, manatu’i ko e taumu’a e fo’i lao ia ko eni ia ko hono tohoaki’i mai ha kakai muli mo ha kakai pisinisi ke nau ōmai ‘o fokotu’u pisinisi ‘i Tonga ni. Ko e natula ia e lao ko eni. Pea ke mahino ‘oku manakoa ange ‘a Tonga ni ‘i ha fa’ahina ‘ēlia, fa’ahinga sekitoa. ‘Oku mahino e kongā ko eni ho’o me’a ki he fiema’u e silini, ko e *capital*. Ko e hā e ngaahi me’a faka’ai’ai ...

<009>

Taimi: 1535-1540

Tevita Lavemaau: .. ko ē ‘e ‘oange ma’a e kakai pisinisi ko eni ka nau ōmai ‘o pisinisi ‘i Tonga ni. Mālō.

Ngaahi makatu’unga kae lava foaki pisinisi he lisi fakangatangata ki he muli

Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘o e fo’i lisi *restricted*, ‘oku ‘i ai hono ngaahi makatu’unga. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘e ‘oatu ‘e he Pule’angá, ‘oku ‘i ai e me’a ‘oku fiema’u ke ke ha’u mo ia, ‘o hangē ko eni. Fiema’u e silini lahi ke ke ha’u mo ia, fika 2, pea ke ha’u mo ha taukei ngāue. ‘Oku ‘i ai e me’a ‘e lava ke ‘oatu ‘e he Pule’angá ke tokoni, ka ‘e toki fatu ‘a e ngaahi me’a ko iá ‘i he *regulation*, ‘o fakatatau mo e ‘ēlia ‘e fai ki ai ‘a e ‘inivesimeni. He ‘ikai ke tau talanoa fakalukufua, kuo pau ke ‘osi ‘a e fo’i tefito’i Lao ko eni, pea mau hoko atu leva. Te u fakatātā ‘eni. Me’a mai e *tourism*, mau ‘osi fakahoko he *tourism* e me’a ko iá he taimi

ni. 'Oku 'ikai ke to e hanga 'e he Pule'angá 'o to e tali pē ke ha'u e fo'i sino fakalukufua. Ko fē'ia 'a e *activity*, ko fē'ia 'a e kau, kakai 'oku nau fa'u e ngaahi *accomodation*. Pea ko kinautolu te nau ōmai ke nau talanoa'i pē ko fē 'a e ngaahi 'ēlia 'e fai ki ai e 'inivesimeni 'a e kau mulí pea mau tokanga mautolu e kau Tonga ki he'etau me'a 'oku faí. Ko e taimi ko ē 'e toki fai ai e fa'u 'a e 'ū *condition*, ko e taimi ia 'e tali ai ho'o fehu'í. Ka he'ikai te u lava 'o tali atu ha fehu'i ki ha me'a 'oku te'eki ai ke fokotu'u ha 'inivesimeni ki ai.

Tevita Lavemaau: Sea, ko u, nau kole angé ke ki'i fakamahino mu'a 'omai ha ki'i fakatātā.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tevita Lavemaau: 'E, ko eni ia 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā ia 'oku te'eki ke ne 'ilo'i 'e ia e me'a ko ē 'oku 'ai ke 'oangé. Ko e kolé pea 'oku ui ia ko e kole potó, 'oku te 'oatu 'ete Lao ko ē 'oku 'osi maau mo 'ete me'a ke faka'ai'ai'aki ke nau ōmai. Te u lava pē ke u fakahoko atu 'e au 'e 'Eiki Minisitā. Kapau te mou vakai ki he 'ū *Bill* tatau ko ena, Fisi, Ha'amoā, Vanuatu, Solomone. 'Oku laka ange 'enau *Bill* faka'ai'ai 'a nautolu 'a e *Foreign Direct Investment* 'i he *bill* ko eni 'oku fokotu'u mai ko ení. Pea 'oku 'i ai hono me'a, ta'etute koloa langá ta'u 'e fiha, ta'etukuhau'i, holoki e tukuhau. Ko e ngaahi monu'ia ia ko ē 'oku 'oangé.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u ke tali e Lao 'Inivesi Muli 2018

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mahalo na'a ne feinga 'e ia ke talamai pē ke to'o e tukuhau. Ka ko 'eku 'uhinga atú, 'e lahi ange 'ū *condition* ia 'e lava ke toki fa'u 'i he 'ū sekitoa ko iá mo e me'a ke fai ki ai 'a e *direct investment*. 'Oku 'ikai ke u fiema'u 'e au ke u tala atu kimu'a e me'a ko iá. 'Oku ou taka faka'amu ke tau toki talanoa 'i he paasi 'a e fo'i pilá 'i he taimi 'e fakahoko ngāue aí. 'A ia ko e me'a ia Sea 'oku ou fokotu'u atu. Mahalo, 'ofa pē kuo ma'ala'ala atu 'a e me'a 'oku ou malanga atu 'akí. Ka 'oku ou fokotu'u atu e fo'i pilá ke tali.

Lord Fusitu'a: Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fokotu'u fakafoki Pule'anga e Lao pea fakahū ki ai ngaahi fiema'u mei he kau pisinisi

Lord Fusitu'a: Kātaki, ko u to e fakaongo atu e fokotu'u na'e 'ai mai he Fika 3 pea mo e 15, 'oku hangē 'oku meimei fenāpasi pē 'a e me'a 'oku tui ki ai e Minisitā, pea mo e me'a ko ē 'oku hoha'a ki ai 'a e kau pisinisi. Ke fakafoki mu'a e fo'i laó, 'o fakahū kotoa e 'ū me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e kau pisinisi. Pea toki fakafoki mai ke 'ai hano fakapaasi he 'oku te'eki ai ke fakahoko ha ngāue ia ki he 'ū me'a ko ení, 'o hangē ko 'eku lave 'anenaí. Ko e me'a ko ē ki he 'ai e *Regulation* ia, 'oku 'osi *clear* 'aupito, mahino 'aupito ia. Ka 'oku fiema'u ke 'uluaki fokotu'u e

fo'i sino he'ete fo'i tefito'i Laó pea toki hanga 'e he sino ko iá 'o fokotu'u 'a e 'ū me'a 'oku lau mai 'e he Minisitā 'i he *Regulation*.

Fakamahino Pule'anga tali fakakaukau mei he kau pisinisi kae fakahū he *Regulation*

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko u mahalo kuo tau fefokifoki'aki he *issue* tatau. 'Oku ou tala atu 'oku ou tali 'e au 'a e fakakaukau ko ia ka 'e toki fa'u ia 'i he taimi 'e fa'u ai e *Regulation*. Ko e tu'o, te tau tu'o teau 'aki eni 'a e 'o hake poini tatau ka kuo osi mahino he ongo tafa'aki 'o e malanga. 'Oku tali 'a e fakakaukau ko ia ka 'i he *Regulation*.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki kau fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Taukave'i 'ikai lava ke fakalao'i ha me'a he *Regulation* ka 'oku 'ikai 'i he Lao

Lord Fusitu'a: 'O hangē ko e lave 'anenaí, he'ikai lava fa'u ha me'a ia 'i he *Regulation*, kuo te'eki ai ke fakangofua 'e he tefito'i Laó. Kapau 'oku 'ikai ke fokotu'u he 'a e fo'i sino kōmiti ko eni he tefito'i Laó, he'ikai ke ala fokotu'u ia he *Regulation*. Kuo pau ke fokotu'u he tefito'i Laó pea toki ngāue leva 'a e fo'i sino ko iá fakataha mo e Minisitā ki he *Regulation*. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E Hou'eiki, mou feme'a'aki mai he me'a ko ena 'oku fakahoko atú. 'Uluaki, ko e Lao Fakaangaanga, Ua ko e līpooti 'a e Kōmiti Laó, Tolu, ko e ngaahi kautaha fakatahataha. Ko e me'a ko ena 'oku mou feme'a'aki mai'aki 'oku lave'i, ka ko ho'omou maaú pē te u pāloti kehe 'a e līpooti ko ē, 'a e me'a ko ē 'oku 'omai he, fokotu'u mai he ngaahi kautaha fakatahataha. 'Osi ia, fakataha'i e līpooti ...

<001>

Taimi: 1540-1545

Sea Kōmiti Kakato: ... līpooti 'a e Kōmiti Lao pāloti ia pea ko 'etau fe'unga ia. Ka 'oku mou me'a mai ke māhino ...

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: He ngaahi me'a ko eni ko ē 'oku mou fakahoko.

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki. 'Eiki Sea 'oku ke me'a mai foki 'e pāloti kehekehe. Ko 'eku ki'i tokoni pē Sea. Kapau 'e pāloti kehekehe hangē ko e līpooti pea kapau 'e tali e līpooti ia 'oku 'uhinga leva ia kuo pau ke fakahū e me'a ia ko iá ia ki he lao. 'A ia ko u, na'a ku fakamalanga foki 'anenaí 'Eiki Sea 'aneuhu fekau'aki pea mo e *issue* ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko ho 'uhingá 'e Fakafofonga ki he līpooti fē.

Mo’ale Finau: ‘UHINGA atu au ki he, ‘a eni ko eni e, ‘a e *Commerce* ‘a e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E pālōti kehe ia.

Mo’ale Finau: Kae kehe.

Sea Kōmiti Kakato: Kae pālōti kehe ‘a e fo’i ‘Inivesi Muli pea mo e līpooti ‘a e Kōmiti Lao.

Mo’ale Finau: Kae kehe ko ‘eku ‘uhinga ia ‘Eiki Sea. Kapau ‘e tali ‘a e līpooti ko eni na’e, ‘a e, pea mo ‘enau ngaahi fokotu’u he ‘oku ‘i ai foki ‘enau ngaahi fokotu’u ‘i loto.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: ‘A ia ‘e ‘uhinga leva ia ‘e fakahū ia ki he lao?

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ka ko e ‘uhinga foki he ‘oku, ‘oku ‘ikai ke u fakapapau’i au pē ‘oku pehē e laumālie ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā pea mo ‘ene laó. Koe’uhí he ‘oku ne māhino’i ko ē ‘a’aku ‘Eiki Sea ‘oku ne ‘osi, ‘oku ne tali ka ‘e ngāue ki ai mo e ngaahi *Regulation*. ‘A ia ko e anga ia ko ē ‘eku māhino’i ko ē ‘a e laumālie ko ē ‘oku ‘omai he ‘e ‘Eiki Minisitā ‘Eiki Sea. Kapau ko e māhino ia ...

Lord Fusitu’a: Te u ki’i fakatonutonu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakamahino ko e ngaahi fokotu’u mei he TCCI ke fakahū he Lao kae ‘ikai ko e *Regulation*

Lord Fusitu’a: Kapau ko e tali e laumālie ‘o e fokotu’u ko ē mei he ngaahi pisinisí ko e tali ia ke fakahū he laó ‘oku ‘ikai ko ha tali ke fakahū he tefito’i laó ‘oku ‘ikai ko ha tali ia ke fakahū he *Regulation*.

Fakamahino Pule’anga ko e Lipooti ‘a e TCCI ‘ikai ko e lipooti ia mei he kau pisinisi

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i me’a ka u ki’i lave atu kātaki ki he līpooti ko ē. Līpooti ē mei he *Chamber of Commerce*. ‘Oku ‘ikai ko ha līpooti ē mei he kau pisinisí. Ko e līpooti ē mei he fo’i sino ‘oku ‘iloa ko e *Chamber of Commerce*. Te u kamata ‘aki ‘a ‘emau ha’u ki heni ‘o fai ai ‘a e fēme’a’aki ‘o fekau’aki mo e lao ko eni. Sai.

Mo’ale Finau: Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Na’e ‘i ai e ni’ihi ...

Fokotu’u ke pālōti’i pē fo’i Lao ‘Inivesi Muli ‘ikai ko e ngaahi fiema’u mei he TCCI

Mo’ale Finau: Fakamolemole Sea ka u ki’i tokoni ki he ‘Eiki Minisitā. ‘Eiki Minisitā ko e ‘uhinga e motu’a ni ke tau hanga ‘o fakanounou’i ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ki he motu’a ni ko hono tonú ke tau fakapaasi pē ‘oku ‘ikai fakapaasi e laó. ‘Osi. Ko e alea’i ko ē ‘o e fiema’u ko ē ‘a e *Chamber of Commerce* ‘e ‘Eiki Sea ko e kongā pē ia ‘o e tīpeiti ko ē ‘i he laó pē te u tui ki he laó ke u hiki nima ki ai pē ‘ikai. Koe’uhí he ‘oku tōmui ia ‘Eiki Sea ki he lau ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ke tau hanga ‘o fai ‘a e me’a ko iá ke fakahū. ‘Eiki Sea ko ‘eku pōini ‘oku pehē ni. Tau pālōti’i pē ‘etautolu ia e laó he ko ‘etau tīpeiti na’a tau tīpeiti pē he lao. Ko e taimi ko ē na’e fakahūhū mai ai ko ē līpooti tīpeiti ia he lao.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Sea kātaki ko e ki’i fakatonutonu. Ko e faka’apa’apa pē ki he Fakafofongá kae faka’apa’apa’i mu’a si’i kau pisinisi ko eni. Na’e ‘ikai ke tōmui ‘enau me’á ko e toki fetu’utaki ange ē ‘a e Potungāue pea kapau na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga ke kau ‘enau fokotu’u he laó pea kuo ta’e’aonga e fēalea’aki ia ko iá. Ko e ‘uhinga ia hono ‘omi kinautolu ko e ‘uhinga ke fai e fēalea’aki ko ia ke kau he fo’i lao.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ke u ‘oatu pē mu’a ka tau nounou. ‘Oku ou lave’i pē me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a Ha’apai 12 mo e me’a ko eni ‘oku mou fēme’a’aki ka mou me’a mai mu’a moutolu he lao.

Mo’ale Finau: ‘Io.

Sea Kōmiti Kakato: Mo e līpooti ko ē ‘a e Kōmiti Lao.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Kae lava ke māhino ka tau hoko atu.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku pōini ‘oku pehē ni ‘Eiki Sea. ‘Oku tau lolotonga tīpeiti ‘i he lao.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ko e māhino ia ki he motu’a ni. Pē ‘oku te ‘omai e līpooti ki loto pē ko ha me’a mei ha feitu’u ko ‘ete ‘omai ‘aki ‘ete pōini pē ko fē feitu’u te te hiki ki aí. ‘A ia ‘oku tatau pē pe ko fē ha feitu’u te te ‘omai ko e māhino e motu’a ni ‘Eiki Sea ko ‘etau tīpeiti eni he lao.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: ‘A ia kuo ‘osi fokotu’u mai he Minisitā ke pālōti’i pea ‘oku ou tui ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Sai ko e ‘uhinga ia ‘o e Minisitā ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ‘o e Minisitā ke ne fa’u ‘ene lao. Ko kitautolu ko eni he Fale ni ‘Eiki Sea ko ‘etau tui ki ai pē ‘oku ‘ikai ke tau tui ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: ‘Omai leva ‘etau pōini pē ko e hā hono lahi ha’aki mai ki loto Fale Alea ‘Eiki Sea. Pea ko ‘ene ‘osi ko é ‘a e ‘ahó pea tau pālōti leva ai ‘Eiki Sea. Ko ‘ene haohaoa ia ‘a e pule’anga fakatemokālati ‘Eiki Sea. Pē ‘oku kovi pē ‘oku sai ‘e hilifaki ia ki he uma ‘o e ‘Eiki Minisitā. Sea kapau te tau fou ‘i he fo’i *trend* ko eni ‘oku tau lele he taimi ni ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Ki’i fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. Ko e tonu mo e hala ‘a e laó ‘Eiki Fakafofonga ‘e hilifaki ia he si’i kau pisinisi ko eni. Ko kinautolu te nau fua e lao ko eni.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea kapau ko e founa ē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo’ale Finau: Ko hai te ne ‘omai e lao ‘oku tonu ke fakapapau’i ‘e sai ki he kau pisinisi? Ko e lelei taha pē eni ‘oku tau lava ‘Eiki Sea.

<002>

Taimi: 1545-1550

Tevita Lavemaau: Sea, ka u ki’i fakahoha’a atu ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni? ‘Oku ke tali ‘a e tokoni Ha’apai 12? ‘Oange ha’ane miniti ‘e 1!

Tevita Lavemaau: Mai ha miniti ‘e 10 kuo pahia hoku telinga he fanongo. Tapu pea mo e Sea. Pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Sea. Sea, ‘oku kau ‘i he me’a ‘oku fa’a me’a ‘aki pē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e mahu’ina ko ē ke fa’u ha lao lelei. Kapau te tau fa’u ha lao kovi pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi nunu’a ‘o e lao kovi ko ia.

Mo’ale Finau : Sea! ‘Omai haku taimi ‘aku

Tevita Lavemaau: Te u foki mai ... ko ‘eku malanga faka’osi pē eni ia ‘a’aku Sea, ko e taimi ia ‘o’oku.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ko ‘eku ‘oatu ke ke me’a mai ‘i ho taimi malanga. Ko ho’o me’a mai ko ho’o tokoni. Kapau ‘oku lava ‘a e tokoni pea faka’osi ‘a e Fika 12.

Tevita Lavemaau: Sea, ‘oku hanga ‘e he Fakafofonga ia ko eni ‘o fakahinohino’i ‘a e Feitu’u na.. ‘Oku mea’i pē ‘e he Sea hono fatongia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku Fokotu’u!

Tevita Lavemaau: Ko e tu’o fiha eni ‘ene hanga ‘o fakatonutonu ‘a e Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eua 11.

Tevita Lavemaau: Ko e tu’o fiha ‘ene hanga ‘o fakatonutonu ‘a e Feitu’una Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘Eua 11.

Tevita Lavemaau: Ko e me’a ia ko u fokotu’u atu ke ‘omai ha’;aku faingamālie ke u malanga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Osi eni kuo ‘oatu ho taimi.

Vātau Hui: Sea, ka u ki’i fakatonutonu atu. Tapu mo e Sea. Tapu mo e fakataha ‘eiki ni. Sea, ko u kole pē ke tau ngāue‘aki mu’a ‘a e ngaahi lea lelei. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi lea lelei ke tau faka’aonga’i. Ko e me’a ko ena na’e me’a mai ‘aki ‘e he Fakafofonga ‘Eua. Tau fa’u ‘a e Lao kovi. Ko e Lao lelei. Kapau ‘oku tau ‘osi’osi houa heni pea tau ōmai ‘o fai ‘aki hotau lelei taha. Me’a ni ko ‘etau ‘osi’osi houa ko ‘etau fa’u Lao kovi? Ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu Sea. Ko ‘etau ‘i heni ke tau fa’u ha Lao lelei pea ko e laumālie ...

Tevita Lavemaau: Fanongo ki he *quote* ko e na’e fai ....Ko e me’a ia na’a fa’a me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia

Vātau Hui: Ko ‘etau ‘i heni ke fa’u ha Lao lelei.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofongá 17

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu e fakatonu ‘a e Fakafofonga Niua ‘Eiki Sea. Kapau ko ha fatu ha Lao ‘oku ne faka’ata’ata ‘a e *corruption*. Ko e Lao ia ‘oku ‘ikai ke lelei.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele? Fakamolemole mo me’a ki lalo. Mo manatu’i pē ‘Eiki Nōpele ko u ‘osi fakatokanga tu’o ua. Kuo pau pē ke ke kole mai ha faingamālie pea te u toki ‘oatu. Me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Ko e poini ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea, ‘oku pehē. Ko e Fale ko eni ‘Eiki Sea, ka ko ‘etau ōmai ko e tipeiti’i ‘a e ‘isiū pea mo e Lao. Ko ‘ene hē pē ha taha ‘i he ‘isiū ko ia, ‘oku totou ke nofo ia ki lalo.

‘Eiki Sea, ko e poini ‘oku totonu ke ‘oatu he taimi ni, ‘oku pehē ni. Ko e ‘Eiki Minisitā ko ia ‘oku ‘a’ana ‘a e Lao. Ko e Pule’anga ‘oku ‘anautolu ‘a e Lao. Ko e Fale Alea ko e ōmai ‘o tipeiti pē ‘oku nau tui pē ‘oku’ikai ke nau tui ki he Lao. Ko ‘ene ‘osi ia. ‘Oku ‘ikai ke to e tānaki mai ‘e he kau Mēmipa Sea, ‘enau ngāue makehe pea ‘omai ‘o fakamālohi’i ‘a e Fale ke afe’i ki ai ‘a e tipeiti, he ‘oku mole ai ‘a e taimi ‘o e Fale Sea.

Lord Fusitu’a: Sea, fakatonutonu.

Sea Kōmiti: Fakatonutonu eni 12?

Lord Fusitu’a: Tapuange mo ia ko e fo’i sētesi ko ē na’e toki ‘osi mei he Fakafofonga 12. Ko u ‘ohovale lahi ‘i he fo’i sētesi ko eni. He ‘oku fehangaangai ia mo e fatongia totonu ko eni ‘a e Fale. Ko e Fale fa’u Lao eni he ko e ‘uhinga ‘a e Fakafofonga ke ‘oua ‘e to e ‘i ai ha’atau fa’u lao ‘atautolu...

Mo’ale Finau: Sea, ‘oku ‘ikai ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia. Toki ‘omai ‘ene ‘uhinga ‘ana. Ko ‘eku ‘uhinga ki ai Sea, ‘oku pehē ni. Tau ōmai ki heni ‘o tipeiti ‘i fakafepaki’i ‘a e Lao ko ē ‘oku ‘omai, ka ‘oku ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o to e ‘ai ha fo’i ngāue ‘oku ‘i tu’a ‘i he ‘Asenita pea mo e polokalama ‘o e ‘aho ko ia. Ko e taimi ia ‘oku maumau ai e taimi ‘o e Fale Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisiā Polisi.

Fokotu’u ke fakatokanga’i Lipooti e Lao & Lipooti mai Minisita Leipa

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato Sea. Sea, ‘oku ou fokoutua pē ‘o fanongo ki he feme’a’aki pea ‘oku ou tui pē Sea. Ko e kau ia ‘i he ngāue faingata’a ‘aupito, ‘aupito ke tau ke tau fakahoko ha fo’i lao ‘e loto ki ai peseta 100 ki ai ‘a e tokotaha kotokotoa pē. He ‘oku ha pē ia ‘i he taimi ‘oku tau pālōti ai ‘i Fale Alea ni Sea, ke taaitaha ke ‘i ai ha Lao ia ‘e peseti 100. Kapau ‘e pehē ia Sea, he ‘ikai ke tau lava kitautolu ‘o ngā’unu kimu’a. Ko ia ko e anga ‘a e fakakaukau Sea, ke fiamālie pē mu’a ‘a e Hou’eiki, ko hono ‘uhinga ‘e kei fa’u pē ‘a e *Regulation* pea ‘omai pē ia ki he Fale ni. Ka ko e Fokotu’u atu Sea, ko e me’a ‘e tolu ko ena ‘oku ke fokotu’u mai he ‘oku ‘i ai foki ‘a e Līpooti hena Hou’eiki ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Lao mo hono fakalahi pea pehē ki he Līpooti mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘a e *consultation* fakamuimui. Ko e fokotu’u atu Sea, ke fakatokanga’i pē ‘e he Kōmiti ‘a e Līpooti Lao mo e Līpooti mai ‘a e ‘Eiki Minisitā ...

<004>

Taimi 1550-1555

‘Eiki Minisitā Polisi: Kae fokotu’u atu ke tali ā ‘a e lao Sea, ko e fokotu’u atu ia, kātaki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i miniti ‘e taha pē kātaki. Sea tapu mo e Feitu’u na,

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Feitu’u na kuo ‘osi maau hono fakamā’ala’ala atu ‘a e ngaahi makatu’unga mo e *detail* ‘o e lao. Kuo ‘osi tali ‘a e fakakaukau ko ia ke ‘omai ‘a e ngaahi me’a ko ia ke tau toki ‘ave ki he *Regulation*. Ko e ‘ū tipeiti ‘oku fai ‘i he taimi ni ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a fo’ou ia, ko ‘etau fakamafana’i pē fo’i haka tatau ai pē. Kuo fe’unga ia, kapau na’e ‘i ai ha poini kehe ‘oku ‘omai te u pehē ‘oku kei ‘aonga ‘etau tipeiti, ‘ai pea fakapaku pea to e ‘ai mo e me’a kehe, ko e me’a tatau, ko e makatu’unga ia ‘eku kole atu tau pālōti, tau pālōti ...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu ‘Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni ‘Eiki Minisitā fakamolemole.

Fokotu’u fakafoki Lao he kuo pau ke fakalao’i Kōmiti he Tefito’i Lao kae ‘ikai ko e Regulation

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu Minisitā faka’apa’apa atu pē ki he ho’o *opinion* kā ko e fakalao he ‘ikai ke ala fakahoko ha me’a ‘i he *Regulation* ‘oku te’eki ai ke fakangofua he Tefito’i Lao. ‘Oku fiema’u ke fokotu’u ‘a e sino’i kōmiti ‘i he Tefito’i Lao, fakafoki mu’a ‘a e lao ko eni kae fakahoko ‘a e ngāue ko ia pea toki fakafoki mai ki Fale Alea ni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku ou ma’u ‘a e fakakaukau ko ia pea kuo ‘osi fakamā’ala’ala mahalo ‘e tu’o 15 eni, ‘ikai ke ‘i ai ha poini fo’ou, koe’uhí ko e mā’ala’ala kotokotoa ‘o e ngaahi poini toutou ‘ohake ‘ova ‘i he tu’o hongofulu eni, ‘oku ou fokotu’u atu pea kuo pou pou’i ke tau pālōti, ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea...

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...’ikai ke to e ‘i ai ha poini fo’ou ia ‘oku ou fokotu’u atu ke tau hanga ‘o pālōti’i faka’angataha.

Lord Fusitu’a: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea, fakatonutonu atu ‘oku ou fakatonutonu atu, ko e fakamā’ala’ala ‘oku hala ‘i he fakalao ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha regulation ‘e ala fokotu’u ‘ikai ke fakangofua ‘e ha Tefito’i Lao.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu ‘a e fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā me’a mai.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e mafai ko ē *appeal* ko e ‘Eiki Minisitā. Me’a ko ē na’e fai ki ai ‘a e kole ke fatu ke ‘ai mu’a ha kōmiti kae Sea ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, lava lelei pē ia ‘e he *Regulation* ke fai ‘a e me’a ko ia, fokotu’u ‘e he Minisitā ‘i hono mafai ko ē ‘oku ‘oange ‘e he

Tefito'i Lao, ke 'ai ha kōmiti pea Sea ai, pea 'omai mo e 'ū *parties* ko eni ko ē na'e kau ko ē hono fakakaukau'i hono fokotu'u mai ko eni ke 'ai ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea, kuo pau ke hā tonu ia 'i he Tefito'i Lao...

'Eiki Minisitā MEIDECC: ...ke ne fai 'a e ngāue ki he appeal.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki 'e 'Eiki Nōpele...

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Pea 'oku ou poupu'u' atu Sea ke tau pāloti, lava lelei kātoa pē 'a e *regulation*. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki Sea 'oku ou kole atu 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fo'ou ia 'e 'omai, 'oku ou kole atu kuo fe'unga 'a e tālanga he 'ikai ke to e liliu 'a e fepoupuaki kuo tau ma'u 'a e maama kou fokotu'u atu ke tau pāloti, pea kuo poupu'u' 'oku ou kole atu mu'a ke tau pāloti he kuo 'osi maama 'a e kakai ia.

Lord Nuku: Sea, ki'i faka'osi pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele 'Eua.

Fokotu'u monomono ki he Konga 3 kupu 3 fekau'aki mo e fokotu'u ha Kōmiti

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakatō. 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku fai ai 'a e feme'a'aki 'oku fai pē 'a e tui ki he me'a ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he 'Eiki Minisitā, kā ko e kole atu 'Eiki Minisitā ko e ki'i lave si'i pē eni ia ki ai 'oku 'i ai 'a e poini mavahe ia 'oku ou...hangē ko e kongā ko ena ko ē 10, kupu 3 "kuo pau ki he 'Ofisa Pule Ngāue ke ne fakahoko honau to e vakai'i ke femahino'aki mo kinautolu" kapau 'e 'ai 'a e kupu ko ia ke tu'u ai 'a kinautolu ko ē 'e fili mai 'e he Minisitā, sekitoa taautaha, 'a e me'a ko ē na'e fokotu'u atu ko ē 'e he fika 3 mo e 15 ko e kolé pē ia 'Eiki Minisitā. Koe'uhí ke tu'u ai, ko e me'a makehe ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki ai Sea ka ke to e tali fakataha mai pē, 'Eiki.

Fehu'ia pē 'oku ngofua hya sino fakavaha'apule'anga ke faitu'utu'uni mai ki he me'a fakapolitikale fonua

Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a heni 'Eiki Sea ko e me'a na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai, ko e konivēsio felotoi, 'oku tu'u 'i he 'uhinga'i lea, pea na'e fai 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea, pea na'e fakahoko mai 'oku fakahoko mai mei he *ADB* pea mo e *World Bank*, kapau he 'ikai ke tau tali 'a e lao ko eni, 'e toloi 'a e tokoni ko ē ko ē 35 miliona Sea. Ko e poini ko ē 'oku ou 'oatú koe'uhí ko e konivēsio ko eni 'Eiki Sea, na'e tali ia 'i he 1965, pea na'e tali 'e he Pule'angá 'i he 90, kā ko 'eku fie lave'i, pē 'oku 'i ai ha lave 'a e konivēsio ko eni he 'oku fakahoko mai ko e fonua ki he fonua, pea ko e me'a 'oku ou fehu'i atu ko e ha'u 'a e sino tokoni tau'atāina ke kau 'i he me'a fakapolitikale 'o e fonua, fa'u lao. Ko 'eku fehu'í ia pē 'oku ngofua ki ha sino mei tu'a tau'atāina ke ha'u 'o talamai ko hotau tu'unga fakapolitikale ...

Taimi : 1555-1600

Lord Nuku : Kapau he 'ikai ke tali ei, he 'ikai ke 'omai 'enau tokoni.

'Eiki Palēmia : Sea.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e me'a eni na'e fakahoko mai ko ē. Ka ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i atú, ko e konvēsio ko ení.

Sea Kōmiti Kakato : Sai ke tali mai 'e he Palēmia.

Lord Nuku : 'Io 'oku sai pē ia, 'Eiki Sea, ke tali mai 'e he 'Eiki Palēmia he taimi ni. Ka ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á, kapau 'e tali mai 'e he 'Eiki Palēmia pea u toki hoko atu pē.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u Palēmia ki he Sea e Kōmiti 'i ai hono mafai ke pāloti'i Lao ka 'oku mahino ki ai

'Eiki Palēmia : Tau atu ki he Feitu'u na, Sea, kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki. 'Eiki Sea, kuo kamata e tipeiti e me'a ni, mo e fanogo 'a e tokolahi. Neongo ko e toko si'i pē 'oku nau fai e tipeiti, ka 'oku mau fanongo mo mau fakakaukau'i. Kuo fe'unga 'eku fakakaukau pē a e motu'a ni, kātaki fakamolemole pē. Hangē hano fakakaukau'i pē ha me'a ke tau fa'ufa'u pē ha me'a ke lōloa. Ka ko 'eku fokotu'u atú. Ko e mafai e Feitu'u na, na'e 'osi fokotu'u atu ke pāloti pea poupou. Ka 'i ai ha fokotu'u ke pāloti pea poupou, 'oku 'oatu ia ki he Feitu'u na 'a e fatongia ko ia ke ke fakahoko e ngāue ko iá. 'Eiki Sea, 'oku ou kole fakamolemole atu, Hou'eiki, na'a mou pehē kuo feinga e motu'a ni, ke, 'ikai, ko e anga ko ē 'a e fakamā'opo'opo 'a e motu'a ni, talu e kamata 'a e tipeiti ko eni. 'Ikai ke u tui 'oku 'i he laumālie ko ē 'o 'etau nofo hifo 'o feinga ke fa'u ha Lao lelei ke fakalele mo pule'i'aki hotau fonuá. Ko 'eku fokotu'u atú. Ko ho mafai, e Feitu'u na. Ka 'oku mahino ki he Feitu'u na 'a e Laó, ko e tipeiti ko eni 'oku faí, 'oku 'i ai ho'o mafai ke ke fokotu'u mai. Tau pāloti. 'Osi fokotu'u atu pea poupou.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko 'eku fakatonutonú, 'Eiki Sea, 'a eni ko ē na'e fakahū aru 'anenai. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e tipeití ia, ko e tefito'i Lao mau poupou mautolu ia ki ai. Ka ko e ngaahi 'elemēniti eni 'i he Lao, ke fakama'ala'ala mai. He 'oku fekau'aki eni pea mo e fonuá, 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ai ka u tali atu ke tokoni.

Sea Kōmiti Kakato : Tali mai.

Lord Nuku : Tali si'i mu'a koe'uhí ka u fakahoko atu, 'Eiki Minisitā. Ko e konivēsio ko eni, 'e fekau'aki pea mo e tokoni fakapa'angá, fonua ki he fonua. He 'oku fihī kiate au, ko e 'omai 'e he sino tau'atāina, 'o fio

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ke u fakatonutonu atu mu'a, he 'oku hala.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e konivēsio kotoa pē ko e konivēsio 'a māmani, 'oku 'ikai ko ha konivēsio ia 'a e *World Bank* mo e *ADB*. Ka 'oku ou feinga atú, Sea, ko e laumālie ko eni 'o e natula ke toho e me'á, ko 'eku fakakaukaú, Ko ho'o *clear* pē e Feitu'u na 'o ke maama ho 'atamai ki he fo'i Lao ko 'eni, pea fe'unga 'oku ou tui kuo 'osi a'u ki ai. 'Oku ou fokotu'u atu ke tau pāloti, pea kuo 'osi tali. 'Oku ou kole atu ke fakahoko e fatongia ko iá.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki. Kuo tau mahino e me'a 'oku mou feme'a'aki ai.

Lord Nuku : Sea, mole-ke-mama'o ha pehē 'oku fai hano toho. Ko 'eku 'uhinga atu 'a'akú, Sea, ko e 'omai e sino ko ē 'o fakakau he fa'u Lao e fonuá, Sea.

Sāmiu Vaipulu : Sea, ka u ki'i fakahoha'a.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Nōpele kuo mahino e me'a 'oku ke hoha'a ki ai. Me'a ko ē 'oku ke fiema'u.

Lord Nuku : Ka 'oku te'eki ai ke fai ha fiemālie, Sea, ki he tali kuo 'omai.

Veivosa Taka : Kae tuku mai ke 'omai ha ki'i miniti e 1. 'E Vava'u 15. Ko e toe e miniti e 4 pea tau pāloti.

Sāmiu Vaipulu : 'E Sea, tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Kōmiti Kakatō. Sea, kapau te tau, hangē ko e me'a ko eni na'e fai ai 'a e felau'aki ke feinga'i ke fakahū ha taha. 'I he kupu 14 ko ē 'o e Lao motu'a, 2002, lave ia, tatau ia mo e kupu 19 'o e Lao Fakatonutonu. Fakatatau leva ia ki he kupu 11 ko ē 'o e Tu'utu'uni 2006, 'a ia ko e kupu 14 ko ē 'o e Lao e 2002, 'oku ne talamai ai, fakamafai'i ai 'a e 'Eiki Minisitā. Ka fai atu ha tangi, pea te ne fokotu'u 'a e *arbitrator*, me'a ia ko ē 'oku lave ki ai 'a e kupu 11 'o e Tu'utu'uni ko ē 'o e 2006, ka 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he kupu 19 ko ē 'o e Lao fo'ou. 'Oku kei fie fai pē 'a e lave ki he 'ū me'a ko eni, Sea. Pea ko e me'a ia 'oku fai atu ai 'a e feinga ke fai ha talanoa, pea 'oku me'a mai e Minisitā ...

<006>

Taimi : 1600-1605

Sāmiu Vaipulu : ..'oku ne tali, 'a e fakakaukaú ka 'e fakahū 'a e *Regulation*, hangē ko e me'a ko ē 'a e ongo 'Eiki Nōpelé, kuo pau ke hā 'i he tefito'i Laó, pea toki fa'u e *Regulation* 'o fakatatau ki ai, 'a ia 'oku hangē leva ia, ko e tu'u ko ia 'a e Lao 'o e 2002, mo e Tu'utu'uni 'o e 2006, ka 'oku 'ikai ke pehē 'a e Lao ko eni 'o e 2019. Ko ia 'oku 'atu 'a e kole Sea, tukumai 'a e taimi, pea 'oku ou tui, hangē ko e me'a ko ē ko ē 'a e Minisitā, na'a ku fokotu'u ki ai he Falaité, he taimi na'e fai ai 'a e felingiaki ko eni 'i he Laó ni Sea, ke fokotu'u ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, kapau 'oku ne tali 'a e ngaahi fakakaukau ko eni 'oku 'omai mei he kakaí, mo e *Chamber of Commerce*.

Ke ‘omai ‘a e Kōmiti Laó, ‘oua ‘e fakafoki ‘a e Laó, he ko e Tu'utu'uni ia kuo pau ke tuku ia ki he ta'u kaha'u. ‘Omai e Kōmiti Laó, ngāue ki he ngaahi fakakaukau ko ē, pea fakafoki mai ki he Falé ni, fai mo tali 'Eiki Sea, kae hoko atu ‘etau ngāue. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kātaki mu'a ka u ki'i fakahoha'a atu pē. Sea, ko e *argue* ko ia pē ‘e fai ‘a e fakatonutonu ‘i he Laó, pē ‘e fai ‘e *consultation* ‘o e *Regulation*, kuo ‘osi mahino ‘a e tipeiti ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki tau pālōti. Kalake, taimi ko ia na'a mou feme'a'aki ai he Lao ko ení, ..

Lord Fusitu'a : Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo. Pea na'a mou feme'a'aki ai ke fai ‘a e *consultation*. Ko ho'omou me'a maí, ko ‘ene ‘omai pē ia, kuo tau ‘osi mahino ‘a e fo'i Laó ia. Pea ‘oku ou tui ‘oku to e ‘omai mo e ngaahi fokotu'u kehe.

Ka ko ‘eku mahino ki he motu'á ni, kuo mahino ‘a e Laó kia kitautolu. Te tau pālōti fakataha pea mo e Lipooti ‘a e Kōmiti Lao. Ko kimoutolu ‘oku loto ke mou tali ‘a e Lipooti Fakaangaanga ...

'Eiki Minisitā MEIDECC : Sea kātaki ko ‘etau ‘uluaki pālōti ‘a e tefito'i Lao.

Fokotu'u ke alea'i fakalelei e fo'i Lao 'Inivesi Muli

Sāmiu Vaipulu : Fokotu'u atu Sea tuku mu'a'a e me'á ni ke tau alea'i fakalelei.

Sea Kōmiti Kakato : Kuo mahino ki he motu'a ni.

Sāmiu Vaipulu : He 'ikai ke 'ai ho'o mahinó 'au, kae 'ai 'e mahino ko ē 'a e Fale.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga me'a ki lalo.

Sāmiu Vaipulu : 'Oku ou kole atu Sea ke fakalelei'i ho'o tu'utu'uni.

Sea Kōmiti Kakato : Sāmiu, me'a ki lalo.

Sāmiu Vaipulu : Me'a fakapiko mo'oni.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā Polisi.

Ke fakatokanga'i mo e ngaahi fakatonutonu he Kōmiti Lao

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole atu 'Eiki Sea. Ko e kolé pē Sea, ke fakatokanga'i ange ‘e he Hou'eiki, ke tali mu'a mo e fanga ki'i fakatonutonu he Lipooti ‘a e Kōmiti Laó. Fakatonutonu (i – v) na'e ‘osi tali pē eni ia Sea. Na'e me'a pē ai ‘a e ‘Ateni Senialé ai mo e Potungāue ‘oku ha'anautolu ‘i he Kōmiti Laó pea toki *submit* mai ko eni. Ke tali mu'a ‘a e Laó pea mo hono

ngaahi fakatonutonu ko ena he Lipooti ‘a e Kōmiti Laó Sea, pea toki fakatokanga’i ai pē ‘a e Lipooti ko ia ‘a e Minisitā. Mālō Sea.

Pāloti’i ‘o tali Lao ‘Inivesi Muli 2018, Lipooti Kōmiti Lao & ngaahi fakatonutonu

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko kimoutolu ‘oku mou loto ke tau tali e tefito’i Lao ‘Inivesi Muli fakataha mo e ngaahi Fakatonutonu ‘a e Kōmiti Laó, 5.2 kātaki ‘o hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tepile : Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Mō’ale Fīnau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘oku loto ki ai ‘a e toko 12.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko kimautolu ‘oku te’eki ke mou laumālie lelei ki aí, fakahā mai ‘aki ‘a e hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a Siaso Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Vaipulu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’afitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 9.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou’eiki lava ‘etau ngāue he ‘ahó ni. Tau liliu ‘o **Fale Alea**.

(Ne me’a mai leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea – Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea : Mālō Hou’eiki, kole atu ke toloi ai pē ‘a e Falé ki he 10:00 ‘apongipongi. Tau Kelesi.

Kelesi tuku

(Na’e fakahoko ai pē ‘e he ‘Eiki Sea ‘a e kelesi tuku e fakataha’anga)

<008>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea

'Aho Mōnite, 25 Fepueli 2019

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu (Fakafofonga Niua 17 - *Hon. Vātau Hui*)
2. Tali Ui
3. Me'a 'a e 'Eiki Sea
4. Līpooti mei he 'Eiki Minisitā Komeesi, Konisiuma, Fefakatau'aki, 'Ilo Fo'ou mo e Ngāue 'a e Kakai 'a e ola 'o e fakataha mo e ngaahi pisinisi fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli 2019

Lau 'a e Līpooti - Tohi Mei he 'Eiki Minisitā faka'aho ki he 25 Fepueli 2019, līpooti (peesii 1 ki he 3), ngaahi pepa fakamatala (*power point presentation*, peesii 1 -10), Liliu faka-Tonga 'o e ngaahi tānaki mo e fokotu'u mei he Kautaha Fakatahataha 'a e Ngaahi Pisinisi 'o Tonga (*Tonga Chamber of Commerce and Industries*) peesii 1-5.

Tokanga 'a e 'Eiki Minisitā ki he toloi 'a e Fale Alea makatu'unga ha tukuaki'i hala ne 'ohake he 'oku mahino he līpooti ko eni ne hala 'a e tukuaki'i.

Tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ke alea'i

5. KŌMITI KAKATO:

Hoko atu 'a e feme'a'aki 'i he Lao ki he 'Inivesi Muli. Alea'i fakataha mo e Līpooti 'o e fakataha mo e ngaahi pisinisi (*public consultation*) mo e Līpooti Kōmiti Lao Fika 1/2019.

Tokanga 'a e 'Eiki Minisitā Polisi ki he tohi 'īmeili ne 'omai mei he kau pisinisi 'o e 'aho 19 Fepueli 2019 'o pehē ne 'ikai ha *public consultation*, pea toe fakahoko mai pē he līpooti 'a e Minisitā Komeesi 'a e kole fakamolemole mei he *Tonga Chamber of Commerce* ne hala 'a e ma'u 'a e ni'ihi ko 'eni. Fiema'u ke fakapapau'i 'oku tonu ha me'a pē 'oku 'omai ki he Fale ni telia 'a e Kupu 70 Konisitūtone.

Fokotu'u 'e he Fakafofonga Fika 17 Niua ke pālōti pea poupu'i.

Fokotu'u 'a e Fakafofonga Vava'u 16 ke fakakau atu 'a e kavatonga, tapakatonga, mo e vanilla ki he lisi tuku makehe (*reserved list*). Fakakau atu ki ai mo e mamata mo e kakau mo e tofua'a. Fakakau atu ki ai mo e ngaahi *handicrafts*.

Me'a 'a e Fakafofonga Vava'u 15 ko e lisi lolotonga 'oku 'osi kau pē 'i ai 'a e kavatonga. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a ki he fokotu'u ke tali leva 'a e lao ka 'oku te'eki ke fai ha lau ki he me'a ne fokotu'u mai mei he *Tonga Chamber of Commerce* pea ko e me'a ia ne 'uhinga ai 'a e

consultation. Kōle ki he Minisitā pē ‘oku tali ‘a e me’a ko eni ‘oku kōle mai kae fakalelei’i ‘a e lao, pea kapau ‘oku ‘ikai ke tali pea ke tau vakai ki ai.

Fokotu’u ke fakafoki ki he Pule’anga ke aofangatuku ‘a e ngaahi me’a ne ‘omai he *consultation* pea toki fakafoki mai.

Fokotu’u ‘e he Fakafofonga Tongatapu 3 ke fokotu’u ha kōmiti ke nau faitu’utu’uni fakataha mo e Minisitā ‘i he Kupu 19, ki ha tangi ‘i he kupu’i lao ko ‘eni.

PĀLOTI ‘A E LAO ‘O TALI FAKATAHA MO E NGAahi FAKATONUTONU PĒ NE FOKOTU’U MAI MEI HE KŌMITI LAO ‘I HE LĪPOOTI FIKA 1/2019 ‘A E KŌMITI LAO (PAAKI 21A ‘O E LAO FAKAANGAANGA), PEA FAKATOKANGA’I PĒ ‘A E NGAahi FOKOTU’U MEI HE KAU PISINISI.

FALE ALEA (4PM)

TOLOI ‘A E FALE ALEA KI HE TŪSITE, 26 FEPUELI 2019.